

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

магістра

на тему: **«Повсякденність дворян Харкова другої половини ХІХ –
початку ХХ ст. за матеріалами місцевої преси»**

Виконала: студентка ІІ курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Фісак Юлія В'ячеславівна

Керівник: доцент, к.і.н.

Кушнар'ов Сергій Сергійович

Рецензент: д.і.н., професор Сергій

Васильович Потрашков

Харків – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ. МЕТОДИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
1.1. Аналіз історіографії.....	7
1.2. Аналіз джерельної бази.....	14
1.3. Методологія та методи дослідження.....	20
РОЗДІЛ ІІ. ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВІТКУ ХАРКОВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПОВСЯКДЕННІСТЬ ДВОРЯНСЬКОГО СТАНУ	
2.1. Політичне та економічне становище Харківської губернії та Харкова у другої половини ХІХ – початку ХХ ст. за матеріалами місцевої преси.....	24
2.2. Соціальна політика та соціальне розшарування населення.....	30
РОЗДІЛ 3. ПОВСЯКДЕННІСТЬ ДВОРЯН ХАРКОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПРЕСИ)	
3.1. Сім'я, кар'єра, соціальні контакти і дозволля.....	48
3.2. Житло, одяг, предмети розкоші.....	60
3.3. Основні харчові звички.....	71
3.4. Календарна та сімейна обрядовість дворян.....	77
ВИСНОВКИ.....	85
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	89

ВСТУП

Актуальність теми. Повсякденність, незважаючи на свою неоднорідність та відмінності за змістом та значенням, є первинною та безумовною для всіх. Повсякденність є цілісним соціокультурним, життєвим світом, що виражає природне та очевидне функціонування людської життєдіяльності¹.

Проблемі тлумачення «повсякденної культури» особливу увагу почали приділяти у ХІХ столітті, проте як самостійна галузь вона виділилася лише наприкінці наступного століття, коли головним об'єктом пізнання стала сама людина зі своєю індивідуальністю та унікальністю. Е. Гуссерль виділив повсякденність як самостійну реальність, що має фундаментальне значення, і дійшов висновку, що ця сфера відома всім, вона проста і суб'єктивна².

Сучасні дослідники в центрі уваги історії повсякденності розглядають реальність, що інтерпретується людьми і має суб'єктивну значущість як цілісного життєвого світу; дослідження цієї реальності, поведінка та реакції на події³. Культурологічні та історичні дослідження повсякденності охоплюють різні людські прояви життєдіяльності: побут, житло, поведінку, мову, спосіб життя. Незважаючи на достатню вивченість питання культури повсякденності, мало розглядаються її конкретні вияви у конкретний час і на певній території. Це стосується і повсякдення жителів міста Харкова, зокрема такої історичної соціальної групи як дворяни.

Друга половина ХІХ – початок ХХ століття була періодом активного соціального та культурного розвитку Харкова, який став місцем формування місцевої дворянської культури. Життя харківського дворянства було багатограним: воно включало соціальні, культурні та побутові аспекти, які

¹ Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 742 с.

² Карівець І. Елементи повсякдення: тіло, час, інші. URL: <https://ena.lpnu.ua:8443/server/api/core/bitstreams/58b22ef0-4bdf-4f0e-ad19-4ea7dba08037/content>.

³ Донченко О. А., Романенко В. О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). Київ: Либідь, 2001. 334 с.

формували стиль та естетику їхнього повсякдення. Місцева преса, що активно розвивалася у цей період, зберегла багато цінної інформації про повсякденні практики, звичаї та культурні орієнтири дворянства.

На сьогодні в історичній науці обмаль спеціальних досліджень, які б аналізували повсякдення дворян Харкова на матеріалах місцевої преси. Разом з тим, перше, на що звертає увагу місцева преса, – це соціальні події та важливі зміни в житті міста. Для дворян це означало участь у громадському житті, політичних дебатах та культурних подіях. Звідси ми можемо отримати уявлення про їхню активність у громадському просторі. По-друге, місцева преса відображає повсякденне життя дворян – їхні звички, розваги, культурні інтереси, сімейне життя, освіту.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю глибшого розуміння соціально-культурного розвитку Харкова, зокрема дворянського середовища, яке мало значний вплив на місцеву культуру та інтелектуальне життя. Аналіз повсякденного життя харківського дворянства через призму місцевої преси дозволяє виявити їхні цінності, інтереси та звичаї, а також зрозуміти, як саме вони адаптувалися до соціальних змін того періоду.

Загалом, аналіз матеріалів місцевої преси є ключем до розуміння соціокультурних та економічних аспектів життя дворян у Харкові у другій половині XIX – початку XX століття. Це дозволяє не лише проникнути у будні цієї соціальної групи, але й дослідити вплив, який вона мала на розвиток міста та його культури. Таким чином, розкриття повсякденного життя дворян у Харкові у період з другої половини XIX – початку XX століття допомагає зберегти та відтворити історичну пам'ять міста та його жителів.

Об'єкт дослідження – повсякденність харківського дворянства в другій половині XIX – на початку XX ст.

Предмет дослідження – станова і регіональна специфіка економічної, корпоративної, сімейної повсякденності дворянства м. Харкова у зазначений період та їх відображення у місцевій періодичній пресі.

Територіальні рамки дослідження охоплюють межі міста Харкова другої половини XIX – початку XX ст.

Хронологічні межі даного дослідження охоплюють другу половину XIX – початок XX століття. Обрання нижньої хронологічної межі (1860-ті роки) зумовлено тим, що це часи проведення основних реформ Олександра II, які спричинили значні зміни у суспільстві. Верхня хронологічна межа (1917 рік) фіксує тотальні зміни в соціальному становищі дворян у зв'язку з падінням Російської імперії. Подекуди, для кращого висвітлення теми дослідження, ми здійснювали вихід за вказані хронологічні межі.

Мета роботи – дослідження особливостей повсякденності дворян Харкова другої половини XIX – початку XX століття за матеріалами місцевої преси.

Завдання дослідження:

- дослідити історіографію і джерельну базу дослідження;
- визначити загальні тенденції розвитку Харкова (політичне та економічне становище, соціальне розшарування населення) у другій половині XIX – початку XX століття та їх вплив на повсякденність;
- дослідити повсякденність дворян Харкова другої половини XIX – початку XX століття (за матеріалами місцевої преси), а саме вивчити такі аспекти: кар'єру, соціальні контакти, житло, одяг, предмети розкоші, основні харчові звички, календарну та сімейну обрядовість дворян.
- встановити особливості відображення повсякденних практик провінційного дворянства на сторінках періодичних видань досліджуваного періоду.

Наукова новизна роботи визначається наступними положеннями, а саме:

- уперше систематизовано історіографію дослідження повсякденності дворян на прикладі окремого провінційного міста;

- на матеріалі місцевої преси систематизовано та узагальнено різні аспекти повсякденності дворян Харкова другої половини XIX – початку XX століття;

- показано взаємозв'язок повсякденності дворян із розвитком міста Харкова.

Практичне значення. Результати дослідження можуть бути використані при написанні подібних праць, присвячених дослідженню повсякденного життя дворян у різні часові періоди; матеріали роботи можуть бути корисними при викладанні загальних лекційних курсів у вищих навчальних закладах та при розробці спецкурсів з історії.

Вивчення повсякденного життя дворян Харкова допомагає зрозуміти зв'язок між сучасним поколінням людей і дорадянськими людьми, пояснити особливості дореволюційного повсякденного життя. Дореволюційний досвід регулювання повсякденності, як позитивний, так і негативний, може бути врахований при регулюванні повсякденного життя в умовах сучасної України.

Результати дослідження можуть бути корисними для істориків, культурологів, соціологів та освітян, які працюють над реконструкцією історичного контексту Харкова. Окрім цього, дослідження матиме цінність для музеїв, культурних центрів та туристичних проєктів, зокрема у розробці експозицій та екскурсійних програм, що відображатимуть повсякденне життя і культуру місцевого дворянства.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи складає 99 сторінок, із них основного тексту – 87.

РОЗДІЛ І

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ. МЕТОДИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ,

1.1. Аналіз історіографії

Питання вивчення повсякденного життя дворян Харкова в період кінця XIX – початку XX століття досі є недостатньо дослідженою темою в українській історіографії.

Історія повсякденності як окремий напрям історичних досліджень сформувалась у західноєвропейській історіографії у 60 – 70-ті рр. XX ст. Значною мірою вона завдячує своєю появою французькій школі «Анналів». Один з її представників Ф. Бродель увів до наукового обігу термін «повсякденність» і зробив першу спробу комплексного аналізу повсякденного життя людей¹.

У 1980-х роках у Німеччині сформувався напрямок *Alltagsgeschichte* (історія повсякденності), який фокусувався на дослідженні життя пересічних людей у контексті соціально-політичних змін. Одним із найвідоміших представників цієї школи був Альфонс Ліхтеблау. Він підкреслював важливість локального й індивідуального досвіду, який допомагає розкрити загальні історичні тенденції².

В англо-американській історіографії історія повсякденності також отримала розвиток, але значною мірою в рамках соціальної історії. Праці таких дослідників, як Едвард Палмер Томпсон ("Становлення робітничого класу в Англії"³) та Наталі Земон Девіс ("Жінки на маргінесі: три життя у

¹ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв.: В 3 т. М.: Прогресс, 1986. Т. 1: Структуры повседневности: возможное и невозможное. 622 с.

²² Lichtblau A. *Alltagsgeschichte: Zum Selbstverständnis eines neuen Ansatzes in der Geschichtswissenschaft*. Vandenhoeck & Ruprecht, 1989.

³ Thompson E. P. *The Making of the English Working Class*. Vintage Books, 1963.

Франції XVI століття"¹), зосереджувалися на вивченні повсякденних практик як засобу розуміння соціальної ідентичності, опору й адаптації до умов життя.

Зарубіжна історіографія значну увагу приділяє дослідженню предметів повсякденного вжитку, одягу, житлових умов. Наприклад, праці Данієля Роша ("Повсякденне життя у Франції XVIII століття"²) вивчають, як матеріальні речі відображали соціальні відносини та статус.

Багато праць присвячено аналізу релігійних ритуалів, свят і обрядів, які були невід'ємною частиною повсякденності. Праці Карло Гінзбурга, такі як "Сир і черв'яки"³, демонструють, як повсякденні уявлення про світ відображали релігійний і соціальний контекст.

Історіографія історії повсякденності відноситься до так званої проблемної історіографії, оскільки ставить за мету всебічно дослідити саме щоденне, звичне життя народу. Цей напрям вносить нові імпульси в історичну науку, спонукає звернутися до нових тем і проблем. Нова тематика досліджень досить часто піддається критиці, в першу чергу від представників «соціально-історичної науки», з якої, по суті, відокремлена історія повсякденності⁴.

На пострадянському просторі підходи історичної антропології активно почали впроваджуватися в історичну науку також у 90-х рр. XX ст., як відзначає М. Герасимова, свідченням чого стала низка періодичних видань, у яких висвітлювалися питання історії повсякденності: «Соціум», «Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика» (Україна), «Одиссей. Человек в истории»,

¹ Davis N. Z. *Women on the Margins: Three Seventeenth-Century Lives*. Harvard University Press, 1995.

² Roche D. *Everyday Things: The Birth of Consumption in France, 1600–1800*. Cambridge University Press, 2000.

³ Ginzburg C. *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller*. Johns Hopkins University Press, 1980.

⁴ Савічев А. В. Повсякденне життя номенклатури УРСР (1945-1964 рр.): історіографія проблеми. *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 2. С. 69.

«Социальная история», «Казус (Индивидуальное и уникальное в истории)» тощо¹.

На сучасному етапі вивчення історії повсякденності займаються такі українські вчені як О. Коляструк², О. Удод³, В. Шандра, О. Крижанівська, О. Вільшанська⁴ та ін.

Якщо роботи з вивчення повсякденності дворян Російської імперії загалом та Харкова зокрема розділяти чи класифікувати за хронологічним та географічним принципами, можна розрізняти: дорадянську, радянську, сучасну російську, українську та західну історіографію проблеми.

Дорадянська історіографія проблеми розглядалася побіжно або у працях із історії краю та міста Харкова, як наприклад у праці Д. Багалія, Д. Міллера⁵, або у працях з історії повсякдення Харківської губернії, як-от дослідження Д. Багалія⁶. У праці Є. Гордієнка⁷ згадано про роль дворян у розвитку міста та його промисловості.

Пострадянська історіографія – це насамперед праці з історії Харкова, як-от дослідження А. Лейбфреда, Ю. Полякової⁸, С. Посохова, А. Ярмишева⁹;

¹ Герасимова М.С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945-1953 рр.: Автореф., канд. іст. наук. Донецьк, 2007. 20 с.

² Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці. *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С. 174-184.

³ Удод О. Історія повсякденності: Питання методології, історіографії та джерелознавства. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Ю. Ю. Кондуфора. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. Т. 2. С. 286-313

⁴ Шандра В.С., Крижанівська О.О., Вільшанська О.Л. Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України XIX – початку XX століття. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. 11. К.: Інститут історії України НАН України, 2006. С. 28-39.

⁵ Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова, за 250 лет его существования (с 1655 по 1905). В 2-х томах. Т.1. Харьков, 1905. 569 с.

⁶ Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний / Собранные и редактированные Д.И. Багалеем. В 2-х томах. Т. 2. Харьков, 1890. 456 с.

⁷ Гордеенко Е. Харьковское городское самоуправление, нужды его и недостатки, состояние общественного хозяйства и промыслов города Харькова Харьков: Типография Харьковского губернского правления, 1884. 21 с.

⁸ Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю. Харьков от крепости до столицы. Харьков: «Фолио», 1998. 335 с.

⁹ Посохов С.И. Ярмыш А.Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. Харьков, 1997. 163 с.

праця О. Ярмиша, С. Посохова, А. Епштейна¹ та ін., у яких описується соціальне життя дворян, їх роль у соціальній структурі населення тощо.

У працях О. Солошенка², Д. Чорного³ розглядається станова структура населення міста Харків у другій половині XIX – на початку XX ст., визначається роль дворянства у соціальному житті міста, однак проблемі повсякдення дворян не приділено достатньо уваги.

Монографія Д. Чорного⁴ досить детально розглядає соціальний клас дворян та його долю на початку XX ст., однак повсякдення дворян у цій праці розглянуто не у всіх його аспектах.

У монографії Т. Коломієць, Н. Ярмиш⁵ увагу зосереджено на культурному аспекті повсякденного життя харків'ян, у тому числі дворян, кінця XIX – початку XX ст. Зокрема визначено основні культурні події, напрямки культурного життя тощо.

У працях Ю. Белікова⁶, О. Доніка⁷ до харківської еліти кінця XIX – початку XX ст. уналежнено купецтво, розглянуто у тому числі різницю між класом купецтва і дворянства, описано загальні тенденції соціального розподілу у Харківській губернії.

Серед сучасних українських досліджень повсякденність дворян Харкова побіжно розглядається у загальних працях з історії Харкова та

¹ Історія міста Харкова XX століття / Ярмиш О.Н., Посохов С.І., Епштейн А.І. та ін. Х.: Фоліо, 2004. 686 с.

² Солошенко О.М. До питання про станову структуру населення Харківської губернії в другій половині XIX ст. *Історія: тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців*. Харків, 1996. С. 237-241.

³ Чорний Д.М. Станова структура населення губернських міст України (1897-1914 рр.). *Вісник ХНУ ім.В.Н.Каразіна*. 2003. №603, Історія України, вип. 6. С. 47-54.

⁴ Чорний Д.М. Харків початку XX століття: історія міста, долі людей / Чорний Д.М. Х.: Б. в., 1995. 117 с.

⁵ Коломієць Т.В., Ярмиш Н.О. Культура Харкова на зламі століть (кінець XIX – початок XX століття): Монографія. Х.: Видавництво університету внутрішніх справ, 2003. 236 с.

⁶ Беліков Ю.А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.: дис.канд.іст.наук. Харків, 2004. 267 с.

⁷ Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. 20 с.

Харківської губернії. Це праці В. Овчиннікова, М. Олійникова¹, О. Олійника, М. Олійника².

Можна виділити окремі праці, зокрема науково-популярну статтю М. Агаркова³, у якій основну увагу зосереджено на походженні шляхетських родів Харкова, однак також згадано окремі моменти їх повсякденного життя. У статті А. Боженко⁴ зроблено спробу простежити дію закону циркуляції еліт Парето на прикладі міської еліти Харкова у другій половині XIX – на початку XX ст. З цією метою авторка досліджує участь дворянства та купецтва в управлінні містом та показує, що дворянство поповнювало ряди інтелігенції, посідаючи чільне місце у культурній галузі.

Важливий внесок у дослідження історії повсякдення Харкова кінця XIX – початку XX ст. здійснив В. Альков. У дисертації В. Алькова⁵ вивчено питання міського дозвілля як складової частини повсякденного життя мешканців міста Харкова наприкінці XIX – на початку XX ст. У роботі проаналізовано еволюцію головних форм дозвілля (народних гулянь, читання, спорту, відвідування театрів, циркових вистав, кіно, авіаційних свят тощо) та їх особливості у великому місті, дослідити розмаїття, інфраструктуру, характер, взаємозв'язки та співвідношення традиційних та нових форм дозвілля, подано характеристику складу публіки та її смаків (у тому числі дворян).

¹ Історія Слобожанщини та Белгородського краю: Навчальний посібник під загальною редакцією: В.В. Овчиннікова, М.М. Олійника. Белгород: Белгород. облдрук. 2011. 336 с.

² Олійник О. Розвиток Харкова як центру Слобідської України у XVI-XVIII ст. URL: https://www.researchgate.net/publication/351066311_ROZVITOK_HARKOVA_AK_CENTRU_SLOBI_DSKOI_UKRAINI_U_XVI-XVIII_ST

³ Агарков М. Паростки шляхетських родів на ґрунті Харкова. URL: <https://polish-kharkiv.com.ua/essay/дворяни/>

⁴ Боженко А. Купецтво vs дворянство: еліта м. Харкова у другій половині XIX – на початку XX ст. URL: mics.org.ua/wp-content/uploads/2017/04/6.pdf

⁵ Альков В. Харків наприкінці XIX – на початку XX століття: дозвілля міських мешканців в умовах модернізації: дис. канд. іст. наук. Харків, 2012. 330 с.

Стаття В. Алькова «Статути клубів як джерело вивчення дозвілля мешканців Харкова на початку XX століття»¹ на прикладі Харкова розглядається проблема модернізації клубного дозвілля мешканців великих міст Російської імперії. Автор звертає особливу увагу на тенденцію до демократизації клубів і виникнення в місті закладів за ознакою інтересів чи професії, зміну їх ролі в повсякденному житті городян, у тому числі дворян.

Внеском у дослідження історії повсякдення Харкова можна вважати працю О. Вільшанської², у якій розглянуто у тому числі окремі аспекти повсякденного життя дворян.

Найбільш повно соціальний клас дворян м. Харкова досліджено у дисертації Н. Проць. Авторка досліджує зміни соціально-економічного становища дворянства та участі дворян в органах місцевого самоврядування. У дослідженні вперше: подано динаміку змін чисельності спадкового і особистого дворянства; встановлено кількісний склад дворян серед гласних земських зборів і членів управ Харківського земства; розкрито діяльність найактивніших представників дворянства в органах місцевого самоврядування; виявлено форми участі, механізми і ступені впливу дворянства в системі земських установ; досліджено кількісні зміни у зменшенні дворянського землеволодіння Харківської губернії в цілому і по повітах³. Це дослідження дає уявлення про повсякдення дворян з точки зору їх кар'єри та соціальних контактів.

У зарубіжній історіографії також є низка праць, присвячених дослідженню повсякденного життя дворян Російської імперії. Хоча ця тема менш популярна серед західних істориків порівняно з дослідженнями

¹ Альков В.А. Статути клубів як джерело вивчення дозвілля мешканців Харкова на початку XX століття. Каразінські читання(історичні науки): Тези доповідей 61 – ї наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В. Н. Каразіна, 25 квітня 2008 р.). Харків: Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. С. 22 -23

² Вільшанська О.Л. Повсякденне життя міст України кінця XIX – початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 172 с.

³ Проць Н.В. Дворянство Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст.: дис.. канд. іст. наук. Харків, 2015. 277 с.

політичної чи соціальної історії, кілька авторів зробили важливий внесок у вивчення побуту, культури й менталітету російського дворянства.

Домінік Лівен у своїй праці "Russia's Rulers under the Old Regime" (1989)¹ аналізує життя дворян як панівного класу Російської імперії. Хоча його дослідження зосереджене на політичній і соціальній ролі дворянства, він також звертає увагу на їхній спосіб життя, освіту, релігійні практики й сімейні стосунки.

Річард Вортман у книзі "Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy" (1995)² досліджує культурні й ритуальні аспекти життя російської еліти, зокрема дворян. Він підкреслює роль церемоній, символів і палацових практик у формуванні менталітету дворянства.

Дуглас Сміт у книзі "Former People: The Final Days of the Russian Aristocracy" (2012)³ досліджує життя дворян після революції, але також аналізує повсякдення й культуру дворянської еліти напередодні падіння імперії.

Андреа Джозефссон у своїх дослідженнях⁴ зосереджується на культурних аспектах дворянського життя, зокрема на меценатстві, мистецтві та літературних уподобаннях дворян.

Загалом, аналіз наявної історіографії засвідчує недостає вивчення повсякденності дворян Харкова у досліджуваний період, особливо що стосується сімейного життя, повсякденних звичок тощо.

¹ Lieven D. Russia's Rulers under the Old Regime. Yale University Press, 1989.

² Wortman R. Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy. Princeton University Press, 1995.

³ Smith D. Former People: The Final Days of the Russian Aristocracy. Farrar, Straus and Giroux, 2012.

⁴ Josephson A. Aristocracy and Culture in Imperial Russia. Cambridge University Press, 2005.

1.2. Аналіз джерельної бази

Джерельна база дослідження складається з джерел різного характеру. Насамперед, це документи, які засвідчують соціальне розшарування населення на прикладі окремого провінційного міста Російської імперії.

Залучені до дослідження джерела представлені:

1. Законодавчими актами;
2. Статичними матеріалами;
3. Періодичні видання.

Важливим документальними основами для дослідження соціальної структури та правового статусу дворянства Харківської губернії в другій половині XIX – початку XX століття є «Законы о состояниях»¹ – правовий документ, що містить детальний опис соціальної структури та правового статусу дворянства, а також їхніх обов'язків і привілеїв. Складений Я.А. Канторовичем, цей збірник законів є важливим джерелом для вивчення правового регулювання станової системи Російської імперії, особливо з огляду на зміни на початку XX століття. Він допомагає зрозуміти юридичні основи існування дворянства в період розпаду станової структури.

Документи про перепис населення² дають статистичну інформацію про чисельність, соціальне та етнічне становище у тому числі дворянства у Харкові та у Харківській губернії. Розподіл за рідною мовою та регіонами дозволяє проаналізувати етнічний склад дворянства та зрозуміти його соціальні зв'язки і роль у різних регіонах. Це джерело є важливим для

¹ Законы о состояниях (Св. зак., т. IX изд. 1899г., по прод 1906, 1908 и 1909 гг.) / Сост. Я. А. Канторович. СПб.: Право, 1911. 1032 с.

² Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по родному языку и уездам 50 губерний Европейской России. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BF%D0%B8%D1%81_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D1%96%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%96%D1%97_\(1897\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BF%D0%B8%D1%81_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D1%96%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%96%D1%97_(1897))

вивчення соціального становища дворян на тлі демографічних і етнічних особливостей Харківської губернії.

Важливими джерелами стали офіційні положення уряду¹, які визначали функції та обов'язки дворян у різних аспектах економічного та політичного життя.

Декрет об уничтожении сословий и гражданских чинов² – цей документ, виданий у перші роки радянської влади, став основою для скасування старих соціальних розподілів і позбавлення дворянства їхніх привілеїв. Він відображає зміни у ставленні держави до дворянства та їхній вплив на соціальну систему. Використання цього джерела дозволяє зрозуміти переломні моменти у статусі дворянства в період революції та трансформації імперії.

Разом ці джерела дозволяють комплексно дослідити юридичні, соціальні та культурні аспекти життя дворянства в Харківській губернії, а також вплив державних реформ і соціальних змін на статус і привілеї цього стану в умовах Російської імперії.

Основним джерелом для вивчення безпосередньо повсякденного життя дворян стала місцева преса. У досліджуваний період преса активно розвивалася, відображаючи події, звичаї та настрої, що панували в суспільстві. До появи у Харкові «Южного края» 1877 року побачила світ нова газета - «Харьков», яка привернула спочатку до себе симпатії місцевого суспільства. Проте невміле ведення справ її редактором Сталінським відштовхнуло від неї можливих читачів та співробітників. Проіснувавши три роки, газета закрилася. Виникнення до 1880 року «Южного края» зробило його на довгі роки основним конкурентом «Харьковских губернских

¹ Положение о губернских и уездных земских учреждениях. URL: <https://istmat.org/node/33406>

² Декрет об уничтожении сословий и гражданских чинов. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BA%D1%80%D0%B5%D1%82_%D0%BE%D0%B1_%D1%83%D0%BD%D0%B8%D1%87%D1%82%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B8_%D1%81%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D0%B8_%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%85_%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2

ведомостей», хоча спочатку вони ставилися далеко не в рівні умови. На боці останніх була більш ніж сорокарічна видавнича практика, адміністративна підтримка та практично повна відсутність цензури, а також багаторічна інформаційно-рекламна монополія та закріплене роками коло обов'язкових та добровільних передплатників. Основною та єдиною перевагою «Южного края» на той момент був приватний характер видання, формально не пов'язаний необхідністю відображати погляди губернського начальства. Однак відсутність початкового досвіду у її видавця - О. Іозефовича, звички та інтересу до друкованого слова у місцевого суспільства, а також суттєва різниця у поглядах співробітників редакції кілька разів ставили видання на межу закриття. Лише до кінця першого десятиліття становище газети дещо покращується: розширюється інформаційний відділ, удосконалюється технічна постановка справи, поступово зростає формат газети та кваліфікація працівників. Незважаючи на конкуренцію «ХГВ», коло передплатників «Южного края» з кожним роком зростало, а разом з ним – роздрібний продаж та кількість оголошень, що дають будь-якій газеті головне джерело доходу¹.

У 1902 року «Южный край» було звільнено від попередньої цензури, а наступні бурхливі суспільно-політичні події лише сприяли його успіху. Початкові ж переваги «ХГВ» обернулися для них суттєвими проблемами до початку XX століття. Ще з 1902 року з відходом Юхимовича напрямки газети з ліберального змінюється на консервативне, що значно зменшило її популярність. А після 1905 року газета набула радикального, найчастіше вкрай правого характеру, чим відштовхнула від себе багатьох своїх прихильників.

З 1906 року щодня починає видаватися суспільно-політична, літературна та економічна газета «Утро». Фінансував газету відомий харківський купець Андрій Якович Жмудський. Редакція газети

¹ Мирошніченко С.В. Из истории харьковской периодической печати (1812 – 1917 гг.). URL: <https://www.otkudarodom.ua/ru/iz-istorii-harkovskoy-periodicheskoy-pechat-1812-1917-gg-s-v-miroshnichenko>

розташовувалась у будівлі Земельного банку на Миколаївській площі (зараз площа Конституції). Протягом 10 років «Утро» надавала своїм читачам різноманітну інформацію - огляд внутрішньої та зовнішньої політики Російської імперії, візити офіційних осіб, біржові зведення, звістки про життя Харкова та його мешканців, анонси майбутніх суспільних та культурних подій, телеграми з європейських центрів та новини від власних кореспондентів у містах Російської імперії, приватні оголошення.

У силу об'єктивних причин, поряд із великими суспільно-політичними виданнями, вільному поширенню яких перешкоджало жорстке цензурне законодавство, з 80-х років XIX століття починає зароджуватися та успішно функціонувати спеціальна періодика, затиснута у вузькі рамки галузевої спеціалізації. Новий цензурний статут, оприлюднений після десяти років гострих дебатів, у 1865 році, давав свободу лише столичній пресі, тоді як провінція багато в чому спиралася на застарілий, але досі дієвий статут 1828 року. Лише жовтневий Маніфест Миколи II 1905 року та Тимчасові правила для погодинного друку (24 листопада 1905 року), що проголошують скасування попередньої цензури у всіх містах Російської імперії, створили реальні умови для появи в Харківській губернії якісно нових типів періодичних видань: сатиричних, україномовних, дитячих, а також дали додатковий імпульс для розвитку вже існуючої преси. Газети й журнали не лише інформували читачів про значні події, а й надавали докладні описи побутових деталей, культурних традицій та дозвілля, які були невід'ємною частиною життя харківського дворянства.

Місцеві видання публікували статті про події та заходи, які були важливими для дворянської громади: бали, прийоми, театральні вистави, літературні зібрання та культурні ініціативи. Описи таких подій дозволяють дослідникам зрозуміти, які саме культурні та соціальні інтереси були характерними для харківських дворян. Газети надавали інформацію про те, як дворянські родини проводили своє дозвілля, які заходи відвідували та як брали участь у соціальному житті міста. Наприклад, публікації про

благодійні заходи чи участь дворян у громадських проєктах свідчать про їхнє бажання брати активну участь у житті міста, підтримувати культурні ініціативи та сприяти розвитку Харкова.

Окрім культурного дозвілля, місцева преса висвітлювала побутові практики, які стали невід'ємною частиною повсякденного життя дворян. Завдяки статтям та заміткам можна простежити, які речі були популярні у дворянських колах, які тенденції моди та стилю були актуальними, як дворяни облаштовували свої домівки. В описах маєтків, інтер'єрів або навіть святкових столів дослідники можуть знайти інформацію про смаки та пріоритети харківського дворянства, які свідчать про їхні естетичні вподобання та уявлення про комфорт. Такі публікації є відображенням того, як дворянство бачило своє місце в суспільстві та як воно прагнуло виражати себе через повсякденні практики.

Преса також відображала соціальні норми та міжособистісні відносини, які були характерними для дворянського середовища Харкова. У статтях часто обговорювалися питання етикету, правила поведінки, ідеали виховання молоді та роль жінок у суспільстві. Місцеві видання публікували поради щодо виховання дітей, шлюбних відносин, а також рекомендації для молодих жінок і чоловіків щодо ведення домашнього господарства. Це дозволяє зрозуміти, як формувалися гендерні ролі та які соціальні очікування були притаманні для представників дворянської громади. Наприклад, описи благодійних заходів, на яких активну участь брали дворянки, свідчать про важливу роль жінок у громадському житті, хоч і в межах прийнятих соціальних норм.

Для нашого дослідження було обрано два місцеві видання – газети «Южный край»¹ та «Харьковские губернские ведомости»².

¹ "Южный край" (1880–1919 гг.). URL: <https://escriptorium.karazin.ua/collections/f1026011-0497-461f-8f27-651a150eb674>

² "Харьковские губернские ведомости" (1838–1915 гг.). URL: <https://escriptorium.karazin.ua/collections/0baae441-6874-4767-ae55-6d38cc1902e4>

«Южный край» – газета, що видавалася російською мовою в Харкові з 1 грудня 1880 по 1919 рік. Видавці-редактори – О.О. Йозефович, О.М. Стоянов, І.А. Воронецький, з 1910 – О.М. Краснов та інші. У 1912-1917 рр.. газета виходила двічі на день – ранковим та вечірнім випусками. У передовій статті першого номера проголошувалося: «Істотне завдання південноросійської преси нині полягає у зближенні різнорідних суспільних елементів. Знайти найкращих людей краю, згуртувати їх і направити на найголовніші пункти наукової та суспільної праці – отже, підняти край у духовному та економічному відношенні»¹. Оскільки 1881 рік газета закінчила зі збитками у розмірі 22 тисяч рублів, її видавець та ідейний натхненник Олександр Олександрович Йозефович змушений був продати публічну бібліотеку, очолити редакцію, різко збільшити обсяг реклами та спертися на консервативний напрямок у харківському політичному житті.

«Южный край» був однією з найбільших провінційних газет у Росії. Наприкінці 1890-х його тираж становив від 2 до 5 тисяч примірників, після революції 1905-1907 років – від 12 до 40 тисяч на день². На початку ХХ століття газета не зазнавала попередньої цензури, щодня виходила на 6-8 сторінках, а в неділю – на 12 сторінках. До половини та більше її обсягу займала реклама та оголошення. Ціна становила 3 копійки. За своїм направленням «Южный край» протистояв більш офіційній і великій газеті «Харьковские губернские ведомости».

«Харьковские губернские ведомости» – офіційна газета Харківської губернії Російської імперії, яка видавалася в Харкові. Газета видавалася російською мовою з 1838 року – спочатку щотижня, з 1866 року двічі на тиждень, з 1868 року тричі, з 1870 року чотири рази, з 1874 року виходила щодня. У 1859-1865 роках при «Ведомостях» виходили «Додатки» тричі на тиждень. Газета припинила існування 31 грудня 1915 року.

¹ "Южный край". 1880. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/collections/f1026011-0497-461f-8f27-651a150eb674>

² Газеты дореволюционной России 1703–1917. Каталог. СПб., 2007.

Відомими редакторами газети були юрист Олександр Дмитрович Градовський та професор Харківського університету Андрій Сергійович Вязигін (останній редактор газети)¹. «Харьковские губернские ведомости» займали значне місце серед «Губернських ведомостей», які зазвичай були присвячені у своїй неофіційній частині лише вивченню місцевої історії, археології та етнографії. «Харьковские губернские ведомости» були великим періодичним виданням широкої тематики та вважалися однією з найкращих провінційних газет.

Завдяки публікаціям у зазначеній пресі вдалося відновити багатогранний образ повсякденності харківських дворян та отримати уявлення про те, як їхній побут відрізнявся від інших соціальних груп того часу.

Таким чином, джерельна база дослідження є ґрунтовною та репрезентативною, що дозволяє детально дослідити особливості повсякдення дворянського стану міста Харкова у зазначений період.

1.3. Методологія та методи дослідження

Історія повсякденності розширює традиційні підходи до вивчення минулого, акцентуючи увагу на "невидимих" аспектах життя. Вона дає змогу вийти за межі елітарної історії, звертаючись до досвіду звичайних людей, і збагачує історичну науку новими методами аналізу. Як зазначав Карло Гінзбург, повсякденність відкриває доступ до "прихованих" механізмів історії, які часто залишаються поза увагою традиційних досліджень².

Основу історії повсякденності становить мікроісторія – аналіз подій, спільнот або індивідів на локальному рівні. Важливим завданням є пошук зв'язку між малими подіями й загальними історичними процесами. Як

¹ Газеты дореволюционной России 1703–1917. Каталог. СПб., 2007.

² Ginzburg C. The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller. Johns Hopkins University Press, 1980.

зазначає Карло Гінзбург у праці "Сир і черв'яки", мікроісторія дозволяє побачити глобальні тенденції через призму індивідуального досвіду¹.

Дослідження повсякденності часто інтегрують методи соціології, культурної антропології, етнографії, психології та лінгвістики. Це розширює аналітичні можливості історика, дозволяючи звертатися до культурних кодів, соціальних структур і психологічних особливостей.

Аналіз повсякденності вимагає зосередження на деталях: побутових звичках, соціальних ритуалах, предметах матеріальної культури. Важливим є врахування культурного та історичного контексту, що дозволяє зрозуміти значення цих деталей для конкретного часу й місця.

Джерела, які використовуються у дослідженні повсякденності (листи, щоденники, описи мандрівників, іконографічні матеріали, судові протоколи), часто є суб'єктивними. Це вимагає критичного підходу до їхнього аналізу, оскільки вони можуть містити упередження або відображати лише частину дійсності.

Методологія дослідження історії повсякдення базується на вивченні та аналізі тих аспектів життя людей, які не входять у сферу великої політики чи військових подій, але становлять їхній повсякденний досвід. Основні принципи цього дослідження включають:

- інтердисциплінарність: дослідження повсякдення вимагає поєднання методів та концепцій історії, соціології, антропології, культурології та інших галузей. Це дозволяє отримати більш повне та всебічне розуміння життя людей в минулому;

- використання принципів мікроісторії: дослідження повсякдення здебільшого спрямоване на дослідження конкретних осіб, груп або мікроспільнот. Аналізуючи їхні щоденні звичаї, ритуали, матеріальну культуру та способи спілкування, можна розкрити важливі аспекти соціокультурного життя;

¹ Там само.

- використання різноманітних джерел: дослідження повсякдення потребує використання різноманітних джерел, таких як особисті документи, листування, щоденники, зображення мистецтва, літературні тексти, фотографії, архівні матеріали, матеріали місцевої преси тощо;

- контекстуалізація: для кращого розуміння історії повсякдення важливо враховувати історичний, соціальний, економічний та культурний контекст, в якому відбувалися події. Це допомагає уникнути анахронізму та зрозуміти значення конкретних дій та подій для сучасного сприйняття.

Методологія дослідження історії повсякдення спрямована на розуміння того, як люди жили, працювали, відпочивали та спілкувалися в минулому. Це допомагає збагатити наше знання про соціальні та культурні процеси в історії, а також розкрити індивідуальні та колективні ідентичності різних груп та спільнот.

Для дослідження теми «Повсякденність дворян Харкова другої половини XIX – початку XX століття за матеріалами місцевої преси» використовувалися різноманітні методи, що забезпечили систематичний та глибокий аналіз предмета дослідження.

Для досягнення мети і вирішення поставлених завдань були використані **методи**:

- конкретно-пошуковий (теоретичний аналіз, синтез, систематизація і класифікація джерел із досліджуваної проблеми);

- проблемно-хронологічний метод, який робить можливим розглядати явища у часовій послідовності та дозволяє розподіл теми на окремі вузькі проблеми (розділи);

- історико-ретроспективний (характеристика безпосередньо повсякденності дворян у досліджуваний період);

- компаративний (зіставлення і порівняння подій, явищ і фактів, пов'язаних із повсякденною культурою).

Початковим етапом був теоретичний аналіз наукових праць та історичних джерел, що стосуються історії Харкова та соціального портрету

дворянства. Цей аналіз спрямувався на збір ключових концепцій та фактів, що стосуються повсякденного життя дворян у визначений період. Систематизація та класифікація отриманої інформації дозволили створити базу для подальшого дослідження.

Проблемно-хронологічний метод був застосований для аналізу різних аспектів повсякденності дворян у Харкові у часовій послідовності. Дослідження розподілено на окремі розділи, які охоплюють різні аспекти життя цього соціального класу, такі як освіта, культурні заходи, розваги, взаємини з іншими соціальними верствами тощо.

Історико-ретроспективний підхід використовувався для детальної характеристики повсякденності дворян у визначений період. Цей метод дозволив розглянути еволюцію та зміни в житті дворянства в контексті історичних подій та соціокультурних трансформацій.

Компаративний метод був застосований для порівняння життя дворян у Харкові з життям дворян інших регіонів України або навіть інших країн у визначений період. Це дозволило виявити спільні та відмінні риси в повсякденному житті дворянства та зробити висновки про його унікальні особливості.

Такий комплексний підхід до дослідження дозволив отримати глибоке та деталізоване розуміння повсякденності дворян у Харкові другої половини XIX – початку XX століття за допомогою матеріалів місцевої преси.

РОЗДІЛ II

ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ХАРКОВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПОВСЯКДЕННІСТЬ

2.1. Політичне та економічне становище Харківської губернії та Харкова у другій половині XIX – початку XX століття за матеріалами місцевої преси

У другій половині XIX – початку XX століття Харків перебував у складі Російської імперії.

На рубежі XIX – XX ст. Росія залишалася самодержавною монархією, у країні були відсутні політичні свободи, політичні партії були під заборобою. На чолі держави знаходився самодержавний імператор, наділений всією повнотою законодавчої, виконавчої та судової влади – Микола II Романов (1894 – 1917). Він вважав, що самодержавство – єдина форма правління, прийнятна для Росії і відкидав усі спроби обмежити свою владу¹.

На початку XX ст. Російська імперія була економічно середньорозвиненою аграрною країною з високим ступенем монополізації промисловості та відсталим сільським господарством. Для російської економіки характерна була багатоукладність: провідним сектором залишалося дрібнотоварне виробництво, існували патріархальний, напівфеодальний, капіталістичний, монополістичний уклад господарства. Подальшому розвитку держави заважало збереження як самодержавства та пов'язаних із ним феодальних пережитків, і панування громади у житті селянства.

Аж до 1905 р. вищими державними органами країни були Державна Рада, голова та члени якої призначалися царем, а постанови мали для

¹ Сербіна Н.Ф. Микола II // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т./Редкол.:Л. В. Губерський (голова) та ін. К.:Знання України, 2004. Т.2 812 с.

імператора рекомендаційний характер, і Сенат – вища судова інстанція і тлумач законів.

Виконавча влада здійснювалася Комітетом міністрів із 11 міністерств. Кожен із міністрів був відповідальний лише перед царем і виконував його вказівки. Найвищу владу на місцях здійснювали губернатори¹.

Відсутність конституції перетворювало Росію в унікальне явище серед країн, що розвиваються. Суперечності між самодержавством та капіталізмом на початку ХХ ст. досягли своєї межі і стали однією з причин буржуазної революції 1905 року.

Усе це було характерно і для Харківської губернії, яка сформувалася до 1856 року, коли до її складу входило 13 повітів. У Харкові були зосереджені судова влада і військово-окружне управління для Харківської, Курської, Воронізької, Орловської, Катеринославської й Тамбовської губерній².

У другій половині ХІХ століття Російська імперія, до складу якої входила Харківська губернія, переживала період реформ і модернізації. Однією з найзначущіших реформ було скасування кріпосного права в 1861 році, що мало велике значення для політичної ситуації в губернії. Це сприяло формуванню нових соціальних верств, зокрема, класу вільних селян і робітників.

Харків став важливим центром політичного життя, тут розвивалися різні політичні рухи та партії, в тому числі революційні. Місто було місцем активної діяльності народовольців та соціал-демократів, що прагнули змінити політичну систему країни. Це виявлялося у частих демонстраціях, страйках і політичних дебатах, які впливали на суспільну свідомість і готували ґрунт для майбутніх революційних подій.

¹ Бабкін М. А. Священство і Царство (Росія, початок ХХ ст. – 1918 р.). Дослідження і матеріали. М., Вид. Індік. 2011. 920 с.

² Маркова О. Є. Харківська губернія // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т-Я. С. 351.

Харківська губернія належала до губерній, які управлялися за «Загальною губернською установою». «Загальна установа губернська»¹ описувала стандартну уніфіковану структуру губернського управління з губернатором, віце-губернатором, губернським правлінням та іншими губернськими установами. Багато законодавчих актів Російської імперії вводилися у дію лише для губерній, керованих по «Загальній губернській установі».

На момент видання «Положення про губернські та повітові земські установи»² 1890 року такі установи існували в 34 губерніях Європейської Росії, так званих староземських губерніях, серед яких була і Харківська.

Багато аспектів місцевої політики відображено у досліджуваних газетах, наприклад: «Вчера, 29 сентября, под председательством харьковского уездного предводителя дворянства князя А.Д. Голицына, состоялось 2-е заседание очередного земского собрания Харьковского уезда»³. Губернатор повідомляв свої наміри та політичні дії широкому загалу через місцеві газети, часто пропонувалися публічні зібрання для обговорення тих чи інших політичних питань: «Публичные собрания для обсуждения вопросов государственных, общественных и экономических будут допускаемы в г. Харькове и его уездах в закрытых помещениях, при условии точного соблюдения правил, изъясненных в Высочайшем Указе, данному Правительствующему Сенату в 12 день октября сего года и опубликованному в официальной части «Харьковских губернских ведомостей» №271»⁴.

Вказівка про публічні збори, як згадано в газеті, свідчить про прагнення влади контролювати політичну активність і водночас дозволити певний ступінь публічного обговорення. На початку XX століття громадські збори стали важливим інструментом висловлювання громадської думки, особливо у зв'язку зі зростанням кількості різних політичних і соціальних

¹ Общее учреждение губернское // СЗРИ. (неофиц. изд.). 1912. Т. II. С. 1-209.

² Положение о губернских и уездных земских учреждениях. URL: <https://istmat.org/node/33406>

³ Южный край. 30 сентября 1902. №7509.

⁴ Харьковские губернские ведомости. 2 декабря 1905. №301.

рухів. З одного боку, можливість проведення таких зборів показувала відносно послаблення цензури та репресивних заходів. Це дозволило різним групам населення брати участь в обговоренні актуальних державних та суспільних питань. З іншого боку, вимога дотримуватися «точних правил», викладених в указі, вказувала на контроль і бажання влади запобігти будь-яким проявам опозиційної діяльності у Харкові.

Про те, що остаточне рішення місцевих проблем належало все-таки верховній владі свідчить такий уривок з газети: «Выборные люди, о созвании коих возведено с высоты Престола, будут привлечены к предварительному обсуждению законодательных мероприятий. Следовательно они составят «совещательную» коллегию, каждый член которой будет обладать совещательным, но не решающим голосом. Решение будет принадлежать Верховной Власти»¹.

Економічний розвиток Харківської губернії в другій половині XIX століття був тісно пов'язаний з індустріалізацією Російської імперії. Харків став одним з провідних промислових центрів України завдяки вигідному географічному розташуванню та наявності великих природних ресурсів.

У цей період активно розвивалися машинобудівна, металообробна, хімічна промисловість. Одним з найбільших підприємств був Харківський паровозобудівний завод, який став символом індустріального прогресу міста. Крім того, значну роль у розвитку регіону відіграло залізничне сполучення, яке з'єднало Харків з іншими важливими центрами імперії, такими як Київ, Москва та Санкт-Петербург.

Сільське господарство залишалося важливим сектором економіки. Внаслідок реформ 1861 року селянство отримало можливість розвивати власні господарства, що сприяло підвищенню продуктивності та ефективності аграрного сектора. Однак, попри позитивні зміни, багато селян стикалися з проблемами, такими як брак землі та обмежений доступ до фінансових ресурсів.

¹ Харьковские губернские ведомости. 6 июля 1905. №170.

1901 року орної землі було 4 537 356 десятин або 91 % загальної площі Харківської губернії. З орної землі під оранкою було 52,1 %, з якої під сіножаті 29,9%, лісом 12,9 %, садиби та городи 2,3 % та решти 2,8 %; з неорної під дорогами було 12%, річками, озерами, болотами 26,4%, пісками 39,8%, рештою 21,8%. Із заходу на Схід кількість орних земель зменшувалася. Головним хлібом для селянських господарств було озиме жито та яра пшениця, для дворянських – пшениця; озимі хліба переважали у північно-західних повітах, яра пшениця та ячмінь були зосереджені у південно-східних повітах. Селянами під головні ярі хліба в 1902 р. було засіяно $945\ 145\ \frac{1}{2}$ десятин: 855 913 дес. на своїх землях, 78 917 дес. на орендованих за гроші та 103 14 десятин із частини. Найбільша площа 403 730 дес., або 42,7 %, були під пшеницею, 379 754 дес., або 40,2 %, під ячменем, 149 713?, або 1,2%, під житом. Тютюнових плантацій було 12914: 593 великих та 12321 дрібних; ними було зайнято 204 дес.; зібрано тютюну 17441 пудів. Під посівом цукрових буряків було 47 919 дес.¹

Окрім землеробства, населення Харківської губернії займалося кустарними та іншими промислами, ремеслами, працювало на місцевих фабриках та заводах та відходило на різні заробітки у сусідні губернії. Кустарні промисли та ремесла, робота на заводах були розвинені у північно-західних повітах, віз та відхожі промисли – у південно-східних; осіб, котрі займаються кустарними промислами було близько 15 тисяч².

Промисли включали: гончарний, випалювання деревного вугілля, каменоломний, ткацтво вовняних поясів, половиків, виготовлення сільськогосподарських знарядь тощо. Ремісників вважалось 39 159 (16 358 майстрів, 14 047 робітників і 8754 учня), в тому числі шевців і черевиків 5972, кравців 3910, теслярів 3052, мідників і слюсарів 2391, мулярів і 302 7, м'ясників і ковбасників 1659 р., ковалів 1636 р., хлібників 1567 р. і так далі.

¹ Сторожевский Н. Харьковская губерния // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890-1907.

² Сторожевский Н. Харьковская губерния // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890-1907.

Більше половини ремісників губернії проживали у м. Харкові – 22 684. Продукти кустарного та ремісничого виробництва споживалися майже виключно місцевим населенням. Для покращення промислу у м. Лебедині земством було відкрито ремісниче училище для викладання столярно-токарного, кошикового та чобо-черевського ремесел. У селі Штепівка – ремісниче училище для викладання ковальського та слюсарного ремесел, у селі Будник – казенна сільська навчальна ремісничка майстерня для навчання з догляду та виготовлення сільськогосподарських знарядь та машин; у селі Межиричі – гончарна майстерня зі зразковим гірником і так далі¹.

У 1901 році фабрик і заводів було 340, з продуктивністю 95 505 тисяч рублів на рік, всього робітників на них було 38 372 чоловік. Заводів з обробки бавовни – 2 (вироблялося на 200 тисяч руб.), вовни – 4 (1645 тисяч руб.), льону, пеньки та джуту – 4 (1515 тисяч руб.), змішаних волокнистих речовин – 1 (10 тисяч руб.), паперово-робильних і друкарсько-літографічних – 36 (1211 тисяч руб.), обробки металів – 52 (7524 тисяч руб.), дерева – 10 (385 тисяч руб.), мінералів – 65 (5973 тисяч руб.), тваринницьких продуктів – 14 (795 тисяч руб.), поживних речовин – 141 (75 252 тисяч руб.), хімічних – 11 (995 тисяч руб.). Фабрик і заводів, що підлягають веденню акцизного управління, діяло: 43 гуральні заводу, 25 цукробурякових, 1 цукробуряковий рафінадний і 2 рафінадних².

За кількістю ярмарків губернія у середині XIX ст. займала перше місце у Російській імперії, їх було понад 400³.

В місцевих газетах досліджуваний період у Харові і Харківській губернії визначено спочатку як розквіт цивілізації: «город Харьков – прелестный город, слова нет – харьковская жизнь – превосходная жизнь. Цивилизацией сюда запущено так много... В самом деле, куда не глянешь –

¹ Сторожевский Н. Харьковская губерния // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890-1907.

² Сторожевский Н. Харьковская губерния // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890-1907.

³ Аксаков И. С. Исследование о торговле на украинских ярмарках : [арх. 27 декабря 2017] // Труды Императорского русского географического общества. СПб. 1858. С. 1-49.

всюду одна образованность, куда не посмотришь – отовсюду так и бьет гуманностью. Магазины, заводы, учреждения, мостовья, общества, вывески, собрания, водопроводы, комиссии, паровые двигатели, заседания, комитеты, клубы, бани, концерты, банки, вечера, больницы, газовое освещение, просвещение»¹». Пізніше в газетах простежується зміна настроїв і початок XX століття в Харківській губернії визначено «временем упадка»: «мы можем до некоторой степени справедливо констатировать в настоящее время упадок искусства, промышленности и торговли»².

Отже, Харківська губернія та Харків у другій половині XIX – початку XX століття переживали період значних політичних і економічних змін. Реформи, індустріалізація та розвиток політичних рухів мали вирішальне значення для формування сучасного вигляду регіону. Цей період став підґрунтям для подальших трансформацій, які визначили розвиток Харківщини у XX столітті.

2.2. Соціальна політика та соціальне розшарування населення

В кінці XIX століття Російська імперія стикалася з низкою соціальних проблем, пов'язаних з швидкими економічними змінами та переходом від аграрної до індустріальної економіки. Уряд намагався вирішити ці проблеми за допомогою різних реформ. Однією з ключових реформ було скасування кріпосного права в 1861 році, яке дозволило мільйонам селян отримати свободу та право на власність. Проте, ця реформа мала також негативні наслідки, оскільки багато селян залишалися безземельними або з недостатньою кількістю землі для ефективного господарювання. Зростання промисловості і міст призвело до появи великої кількості робітників, які часто стикалися з важкими умовами праці та низькими заробітками. У відповідь на це, уряд почав впроваджувати соціальні реформи, такі як

¹ Южный край. 21 марта 1882. №424.

² Южный край. 30 сентября 1902. № 7509.

введення фабричної інспекції та законодавчого регулювання робочого дня. Наприклад, в 1912 році був прийнятий закон про обов'язкове страхування робітників¹.

У 1901 році в Харківській губернії проживало 2773047 осіб (1427869 чоловіків і 1345178 жінок). У містах 395738 або 14% всього населення, в селищах – 2377309 або 86%. Повіти були населені нерівномірно, оскільки заселення починалося із заходу і тягнулося на схід. Щільність з 92,5 у Сумському повіті поступово зменшувалася до 37,5 у Старобільському, за винятком Харківського, густота населення якого завдяки присутності великого міста дорівнювала 139,5. Селян разом із військом, відставними солдатами та його сім'ями у губернії проживало 2 538 066 чоловік, чи 91,6 %, міщан із цеховими 167 212, чи 6,1 %, дворян 25 185, чи 0,9 %, почесних громадян 12 889, або 0,5%, духовенства 11321, або 0,4%, купецтва 10655, або 0,3%, інших станів 7719, або 0,2%. Православних та єдиновірців було 98,5 %, сектантів 0,4 %, римо-католиків 0,3 %, лютеран 0,2 %, іудеїв 0,5 % та інших 0,1 %. Природний приріст населення 1901 року дорівнював 2 % на рік².

Українське населення було сконцентровано переважно у західній та південно-західній частині губернії: Краснокутськ, Недригайлів, Охтирка, Білопілья. Співвідношення російського населення до українського – 17% до 80%, згідно з джерелом «Перший загальний перепис населення Російської Імперії 1897»³.

¹ Закон «Об обеспечении рабочих на случай болезни». 1912. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Закон_«Об_обеспечении_рабочих_на_случай_болезни»

² Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по родному языку и уездам 50 губерний Европейской России. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BF%D0%B8%D1%81_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D1%96%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%96%D1%97_\(1897\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BF%D0%B8%D1%81_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D1%96%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%96%D1%97_(1897))

³ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по родному языку и уездам 50 губерний Европейской России. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BF%D0%B8%D1%81_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D1%96%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%96%D1%97_\(1897\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BF%D0%B8%D1%81_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D1%96%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%96%D1%97_(1897))

Словник Брокгауза та Єфрона називає зовсім інші цифри: «За даними остаточного підрахунку перепису населення 1897 року в Харківській губернії було 2492316 мешканців; з них у містах 367343. Понад 20 тисяч мешканців мали: губернське місто Харків – 174 тис., Суми – 28 тис., Охтирка – 23 тис. Населення майже все (98,8%) російське, малороси становлять близько 81% (2009411); крім того (особливо у містах), живуть євреї, поляки, німці та інші. 1905 р. у Харківській губернії вважалося 2919700 жителів»¹.

Загалом у Харківській губернії було 17 міст та 5954 інших населених пунктів. З міст були: 1 губернське, 10 повітових та 6 заштатних (Білопіль, Золочів, Краснокутськ, Недригайлів, Слов'янськ та Чугуїв). Після Харкова найбільшими містами були: Суми (28 тис.), Охтирка (23 тис.), Слов'янськ (16 тис.) та Білопіль (16 тис.). У губернії багато великих слобід і сіл: Біловодськ (11 тис.), Деркачі (Дергачі) (7 тис.), Барвінкове (6 тис.) та інші.

Національний (або мовний) склад Харківської губернії у 1897²:

	українці	росіяни	євреї	Поляки	білоруси	німці
Охтирський	87,6%	11,3%				
Богодухівський	88,2%	9,9%			1,6%	
Валківський	97,1%	2,6%				
Вовчанський	74,8%	25%				
Змієвський	63,7%	36,5%				

BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D1%96%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%96%D1%97_(1897)

¹ Сторожевский Н. Харьковская губерния // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890-1907.

² Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по родному языку и уездам 50 губерний Европейской России. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BF%D0%B8%D1%81_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D1%96%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%96%D1%97_\(1897\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BF%D0%B8%D1%81_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D1%96%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%96%D1%97_(1897))

Ізюмський	86,2%	12%				1,5%
Куп'янський	86,6%	13,2%				
Лебединський	95,3%	4,4%				
Старобільський	83,4%	14,7%			1,5%	
Сумський	91,9%	7%				
Харківський	54,9%	39,5%	2,8%	1,2%		
Губернія в цілому	80,6%	17,7%				

Статистика чисельності населення з 1788 до 1917¹

Рік	Чисельність
1788	796 808
1812	835 501
1816	910 000
1819	980 000
1834	1 148 239
1840	1 135 100
1845	1 646 271
1851	1 366 188
1897	2 492 316
1916	3 537 997
1917	3 415 000

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по родному языку и уездам 50 губерний Европейской России. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BF%D0%B8%D1%81_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D1%96%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%96%D1%97_\(1897\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BF%D0%B8%D1%81_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D1%96%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%96%D1%97_(1897))

На момент своєї ліквідації згідно з постановою ВУЦВК від 3 червня 1925 року у чотирьох утворених із губернії округах (Харківському, Сумському, Ізюмському та Куп'янському) населення становило 2 861 000 осіб¹.

Стрункої системи станів у Російській імперії так і не утворилося, так що окремі дослідники вважають, що станів західноєвропейського типу в Росії взагалі ніколи не було, або допускають існування станової системи з 1785 року, коли з'явилися грамоти, які детально визначили законні права та привілеї дворян та міських обивателів.

У російському законодавстві поняття «стан» мав невизначене значення (у деяких випадках міг означати навіть державні органи). З усіх європейських держав роль уряду у створенні станів була найбільш помітною саме в Росії, де вони склалися переважно не тільки під впливом, а й з ініціативи державної влади².

Розподіл російського суспільства на стани ґрунтувалося на XIX – на початку XX століть на загальнодержавному законодавстві. Придбані за народженням станові права російських підданих могли змінюватися залежно від здобутої ними освіти, проходження служби, результату успішної чи неуспішної торгово-промислової діяльності, і навіть внаслідок нагородження чинами і орденами за неслужбові відзнаки, за досягнення у сфері благодійності. Усі стани у Росії ділилися на привілейовані і непривілейовані. Відмінності між ними протягом другої половини XIX – початку XX століття поступово згладжувалися, але збереглися до 1917 р.³

До середини XIX століття дворянство та різночинна інтелігенція становили освічене суспільство, яке культурно різко відрізнялося від решти народу. Проста людина всіх представників освіченого суспільства вважала

¹ История Харьковской епархии (1850-2013) / прот. Матвеев М. 2-е. Харьков: "Константа", ФЛП Панов, 2020. С. 23.

² Марасинова. Власть и личность: очерки русской истории XVIII века. Наука, 2008. С. 11.

³ Раскин Д. И. СОСЛОВИЯ В РОССИЙСКОМ ОБЩЕСТВЕ // Русские писатели, 1800–1917 : Биографический словарь / гл. ред. П. А. Николаев. М. : Большая российская энциклопедия, 1992. Т. 2 : Г-К. С. 593-613.

«баринами», а для освічених людей усі інші були простолюдинами, «мужиками». Так У. Рябушинський писав¹: «Начитаний, багатий купець-старообрядець з бородою і в російській довгополій сукні, талановитий промисловець-господар для сотень, іноді тисяч, чоловік робітника і в той же час знавець російського мистецтва, археолог, збирач російських ікон, книг, рукописів, що розбирається в історичних і політичних питаннях, що любить свою справу, але повний і духовних запитів, така людина був «мужик», а дрібний канцелярист, поголений, у західному камзолі, що схопив деякі верхівки освіти, по суті малокультурний, мужика глибоко зневажаючий, один із предків майбутнього російського інтелігента, – це вже барин. Так тривало до половини XIX століття майже без зміни, але деякі риси такого поділу дожили до початку XX століття, аж до революції»².

Стани на початку XX століття що у Російської імперії, що у Харківській губернії поділялися на підданих і іноземців.

Згідно з загальним положенням на початку IX тому Зводу законів (стаття 2) всі природні обивателі Росії передбачалися поділеними на чотири основні групи людей:

- дворянство
- християнське духовенство
- міські обивателі,
- сільські обивателі (селянство)³.

Звід законів називав ці групи станами (стаття 4), але коментатори наголошували, що ця назва була дуже умовною: ці групи людей не становили одного цілого і мали такі підрозділи:

¹ Миронов Б.Н. СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ РОССИИ ПЕРИОДА ИМПЕРИИ (XVIII–НАЧАЛО XX в.) Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. URL: www.imperskiy-fund.com/files/-1.pdf

² Раскин Д. И. СОСЛОВИЯ В РОССИЙСКОМ ОБЩЕСТВЕ // Русские писатели, 1800–1917 : Биографический словарь / гл. ред. П. А. Николаев. М. : Большая российская энциклопедия, 1992. Т. 2 : Г-К. С. 600.

³ Законы о состояниях (Св. зак., т. IX изд. 1899г., по прод 1906, 1908 и 1909 гг.) / Сост. Я. А. Канторович. СПб.: Право, 1911. 1032 с.

- дворянство ділилося на спадкове та особисте, останнє було неуспадкованим,
- духовенство поділялося за сповіданнями на православне, римсько-католицьке, протестантське та вірмено-григоріанське,
- міський стан розпадався на п'ять різних «станів» (стаття 503):
 - 1) почесні громадяни (потомствениі та особисті)
 - 2) гільдійське купецтво, місцеве та іногороднє (до 1863 року три гільдії, потім тільки дві),
 - 3) міщани або посадські
 - 4) ремісники чи цехові
 - 5) робітники.

Селянство також було неоднорідне: виділялися поміщицькі кріпаки, казенні чи питомі (належали державі чи правлячому дому), посесійні (приписані до рудників чи заводів).

У спадок належність до певного стану передавали: спадкові дворяни, спадкові почесні громадяни, міщани та селянство. Інші стани не тільки не успадковувалися, але навіть не були довічні. Так, правами купецтва особи користувалися лише за умови сплати гільдійських мит і після їх сплати будь-хто міг придбати всі права купецтва. Так само і духовенство не утворювало на практиці особливого стану: діти нижчого духовенства (священнослужителів та церковнослужителів) зараховувалися до міщан, а духовні особи, які склали з себе сан, поверталися до свого початкового стану. Крім того, особа, яка мала духовний сан, могла одночасно належати і до дворянства. Тим самим було особливі права духовенства практично були становими правами, а просто перевагами, присвоєними духовному сану. Цехові та робочі люди також реально не були особливим станом, оскільки їм законодавство не надавало жодних особливих особистих прав (які були, наприклад, присвоєні почесним громадянам та купцям), про що читаємо в газеті «Южный край»: «Государь Император, 25 декабря 1881 г., Всемилостейше соизволил пожаловать за заслуги по духовному ведомству

харьковской епархии лицам светского звания следующие награды: золотую медаль, для ношения на груди на Станиславской ленте, крестьянину Степану Ивашуре»¹.

Протягом перших двох третин XIX століття для освічених класів російського суспільства військова або цивільна служба була майже обов'язковою, хоча б на короткий час, необхідний для отримання обер-офіцерських чинів (з 14-го по 9-й клас); у наступні десятиліття вона залишалася одним із найпоширеніших занять. Про необхідність несення служби постійно писали газети: «Волчанское уездное по воинской повинности присутствие объявляет, что в текущем году действия по призыву молодых людей на службу будут открыты в нижеперечисленные дни.»².

Для одних служба була головним джерелом засобів для існування, для інших – необхідною формальністю, що забезпечує повноправне становище у суспільстві (наприклад, право голосу у дворянських зборах, давалося лише після отримання першого класного чину на службі), для третіх – способом підвищити свій соціальний статус. Державна служба охоплювала більшість сфер інтелектуальної діяльності, зокрема наукову, інженерну; медичну, педагогічну: всі пов'язані з ними казенні посади включалися до системи Табелі про ранги³.

Купці користувалися свободою від подушної податі, від тілесних покарань та інших привілеїв. Приналежність до купецького стану досягалася сплатою гільдійських платежів та податків. Про це читаємо в газеті «Харьковские губернские ведомости»: «Харьковская Казенная Палата считает необходимым напомнить торговцам и промышленникам что на основании 62 ст. положения о госуд. пром. налоге промысловые свидетельства на содержимые ими предприятия должны быть выбраны до 1

¹ Южный край. 1882. 22 февраля. №399.

² Харьковские губернские ведомости. 20 августа 1905. №213.

³ Раскин Д. И. СОСЛОВИЯ В РОССИЙСКОМ ОБЩЕСТВЕ // Русские писатели, 1800–1917 : Биографический словарь / гл. ред. П. А. Николаев. М. : Большая российская энциклопедия, 1992. Т. 2 : Г-К. С. 593-613.

января 1906 года. Лица, не снабдившие себя к указанному сроку промысловыми свидетельствами, подлежат ответственности по стат. 157-163 Положения о госуд. пром. налоге»¹. Разом з тим, приналежність до купецького стану була спадковою; приписатися до однієї з гільдій могла будь-яка заможна людина. Спочатку існувало три купецькі гільдії. 1-а гільдія вимагала оголошеного капіталу не менше 50 тис. руб., 2-а – 5 тис. (з 1807 – 30 тис.), 3-я – від 1 до 5 тис. руб. (з 1807 – 8 тис.); оголошений розмір капіталу перевірки не підлягав. Основні привілеї (свобода від тілесних покарань та від рекрутської повинності) надавалася купцям двох перших гільдій. Право займатися торгівлею (крім дріб'язкової) та утримувати промислові підприємства (крім дрібних промислів) мали лише особи, приписані до гільдій. З 1863 право вступу в гільдії давало придбання гільдійських свідоцтв; причому зберігалось лише 2 гільдії: 1-а для осіб, які займалися оптовою торгівлею (плата за свідоцтво 565 руб.), і 2-а для торгуючих в роздріб та володіють фабриками (не менше 16 робітників); гільдійський збір для 2-ї гільдії становив, залежно від класу місцевості (загалом було 5 класів), від 40 до 120 руб. на рік. Особи, які не належали до купецтва, могли брати тимчасові платні свідоцтва про право торгівлі та промислів; дворяни у разі не звільнялися від дворянських обов'язків, а й не позбавлялися дворянських прав. До купецького стану належали і члени сім'ї власника гільдійського свідоцтва, записані з ним однією капітал. Купецькі права втрачалися внаслідок банкрутства, за судом (у зв'язку з вироком про позбавлення прав стану) та у разі не поновлення гільдійського свідоцтва. Купці 1-ї гільдії мали право приїзду до двору; їм могли присвоюватися почесні звання мануфактур-радіників та комерц-радіників. Купецьке

¹ Харьковские губернские ведомости. 1905. 30 декабря. №320.

сімейство, що протягом 100 років перебувало в 1-й гільдії, могло клопотати про спадкове дворянство¹.

Городяни, які не були записані в жодну з гільдій і не належали до привілейованих станів, належали до міщан – податного стану (поряд із селянством). Міщани платили податі, справляли (до 1874 р.) рекрутську повинність, до середини XIX століття зазнавали тілесних покарань. Приналежність до стану була спадковою: «Уездный член сумского окружного суда, по Сумскому уезду, вызывает наследников к имению, оставшемуся после смерти мещанина Василия Петровича Родионова»². Міщани мали право займатися дрібною торгівлею та промислами, працювати за наймом. У кожному місті вони утворювали міщанське суспільство, обирали міщанську управу, яка вела списки міщан, займалася розкладкою платежів та видавала посвідки на проживання; на чолі управи стояли міщанські старости. У 1866 році міщани звільняються від подушної податі, але сплачують податок з нерухомого майна та купують патенти на право заняття ремеслом та дрібною торгівлею. Вихід із міщанського стану був можливий або шляхом вступу на державну службу (у разі отримання освіти), або шляхом запису в купецьку гільдію (за наявності коштів)³.

Міські жителі, які займалися ремеслом, мали записуватися в цехи (за фахом). Кожен цех мав свою управу. З 1852 року у малих містах цех міг поєднуватися з підпорядкуванням ремісничій управі. Тим, хто не записався в цех, не дозволяли відкривати ремісничих закладів, тримати робітників і мати вивіску. Приналежність до цеху була тимчасовою чи постійною – «вічноцехові». Повними цеховими правами користувалися лише постійні члени. Тільки пробувши від 3 до 5 років в учнях, вони отримували звання

¹ Раскин Д. И. СОСЛОВИЯ В РОССИЙСКОМ ОБЩЕСТВЕ // Русские писатели, 1800–1917 : Биографический словарь / гл. ред. П. А. Николаев. М. : Большая российская энциклопедия, 1992. Т. 2 : Г-К. С. 594-595.

² Харьковские губернские ведомости. 6 июля 1905. №170.

³ Раскин Д. И. СОСЛОВИЯ В РОССИЙСКОМ ОБЩЕСТВЕ // Русские писатели, 1800–1917 : Биографический словарь / гл. ред. П. А. Николаев. М. : Большая российская энциклопедия, 1992. Т. 2 : Г-К. С. 595.

підмайстра, а потім, представивши зразок своєї роботи та отримавши схвалення, набували звання майстра. Відкривати заклад із найманими робітниками та тримати учнів мали право лише майстри. Вони ж обирали цехового старосту та ремісничого голову. Керувала всіма цеховими у місті реміснича управа. З 1900 року уряд Російської імперії приступив до скасування цехового устрою¹.

Селянство – податний нижчий стан, що становив більшість населення як Російської імперії, так і Харківської губернії. Селяни несли всі обов'язки, підлягали тілесному покаранню, віддавалися в рекрути. До 1861 року селяни ділилися на поміщицьких та державних. Після селянської реформи 1861 року колишні поміщицькі селяни аж до переведення на викуп (що тривало до 1890-х років) вважалися «тимчасовообов'язаними». Викуплений або вільновідпущений поміщицький селянин повинен був обрати рід занять, тобто приписатися або до міщанського суспільства, або до гільдії, або до стану державних селян, або вступити до навчального закладу, закінчення якого давало йому відповідні права та статус (наприклад, вільного художника). Державні селяни мали свою виборну владу, обирали засідателів до земського суду. Вони мали право перейти в міщани або купці, отримавши свідоцтво від громади, що за ними не рахується недоїмок, що їхня ділянка не буде закинута, а також гарантувавши сплату подушної податі на три роки вперед².

Козацтво – особливий соціальний шар та військовий стан у Російській імперії. Закон називав козацтво «козацьким станом», «козацьким званням», та «козацьким населенням» (іноді в тексті того самого закону). Коментатори-юристи пояснювали це тим, що козак – це обличчя іншого (зазвичай селянського) стану, що носить постійне військове звання і тому з цивільного

¹ Раскин Д. И. СОСЛОВИЯ В РОССИЙСКОМ ОБЩЕСТВЕ // Русские писатели, 1800–1917 : Биографический словарь / гл. ред. П. А. Николаев. М. : Большая российская энциклопедия, 1992. Т. 2 : Г-К. С. 595.

² Раскин Д. И. СОСЛОВИЯ В РОССИЙСКОМ ОБЩЕСТВЕ // Русские писатели, 1800–1917 : Биографический словарь / гл. ред. П. А. Николаев. М. : Большая российская энциклопедия, 1992. Т. 2 : Г-К. С. 595.

погляду козаки складають групи всередині станів, в основному, всередині селянського стану, а з військового погляду – військове звання¹. Але в роботах, присвячених безпосередньо козацтву (історичних, статистичних), йдеться про існування окремого стану козаків як про абстракцію, потрібну для розуміння історичних та економічних процесів. Наприкінці ХХ і на початку ХХІ століття дослідники тому зазначають, що селяни зазвичай розглядалися як податний стан (платили подушні податки) Російської держави (поряд із міщанством), а козаки подушних податків не платили, тому козацтво було окремим станом і з юридичної точки зору і ставилося до неподатних станів (як і дворянство)².

Козаки володіли землею на общинній підставі, одержуючи великі наділи, і були зобов'язані службою. При вступі на службу козак набував коня та обмундирування за свій рахунок, а вогнепальна зброя вважалася казенною. Присвоєння офіцерського чину приносило козаку належні цьому чину права (до отримання потомственого дворянства по чину чи з ордену). Козаки користувалися місцевим самоврядуванням, могли віддавати дітей до військових училищ і не обтяжувалися загальнодержавними повинностями. На початку ХХ століття в Російській імперії існувало 11 козацьких військ, а також козацькі поселення у двох губерніях³.

У Російській імперії стан почесних громадян було введено з 1832 року. Почесні громадяни були вільні від податей, особистих обов'язків, обов'язкової служби та тілесних покарань, а їхні будинки були вільні від військового постою (тимчасового перебування військових частин у приватних будинках, квартирах). Користування правом почесного громадянства обмежувалося під час вступу до служби для домашніх робіт.

¹ Алексеев С.Г. Местное самоуправление русских крестьян. XVIII–XIX вв. Т. 5.. СПб, 1902. С. 50.

² Савченко М. С. Организационно-правовые основы деятельности казачества юга России: середина XVI – начало XX вв. Автореферат диссертации доктора юридических наук. Краснодар, 2007.

³ Савченко М. С. Организационно-правовые основы деятельности казачества юга России: середина XVI – начало XX вв. Автореферат диссертации доктора юридических наук. Краснодар, 2007.

Стан почесних громадян, як і дворянство, поділялося на спадкове та індивідуальне.

Спадковими почесними громадянами рахувалися за народженням діти особистих дворян і потомствених почесних громадян, і навіть діти православних священнослужителів, якщо вони закінчували духовну академію чи семінарію і зараховувалися до духівництва, діти лютеранських і реформатських проповідників (пасторів). Його отримували комерц- та мануфактур-радники (а також їх вдови та діти), особи, які перебували не менше 20 років у 1-й купецькій гільдії, не зазнали за цей термін банкрутства і «не були зганьблені» по суду, що було відображено і в газетах: «1905 года 12 ноября по определению харьковского окружного суда Николай Петрович Бойчевский объявлен несостоятельным должником. Вследствие чего ... начальство благоволят: 1) положить запрещение на недвижимое имение должника и арест на движимое, будь такое в их ведомости находится и 2) сообщить в харьковский окружной суд...»¹.

Також спадкове почесне громадянство отримували купці, які отримали поза службою чину або ордену, артисти та художники після закінчення деякого терміну після отримання диплома, що давав право на артистичну чи художню діяльність. Отримання спадкового почесного громадянства оформлялося, як і дворянство, через Герольдію².

Особисте почесне громадянство отримували всі офіцери від прапорщика (з 1884 – підпоручника) до капітана (з 1856) та цивільні чиновники з 14 по 9 клас (до 1856 до 10 класу), випускники університетів та інших вищих навчальних закладів, діти священнослужителів православного сповідання, які мали освітню цензу і діти мусульманського духовенства, особи, усиновлені дворянами і потомственими почесними громадянами, якщо вони мали більш високих станових прав народження, і навіть особи,

¹ Харьковские губернские ведомости. 2 декабря 1905. №301.

² Ключевский В. О. История сословий в России. Соч., т. 6. М., 1959.

котрі займалися протягом 10 років «корисною» діяльністю¹. Про присвоєння почесного громадянства читаємо в газеті «Харьковские губернские ведомости»: «Государь Император, по всеподданнейшему ходотайству Министра Внутренних Дел и согласно положению комитета о службе чинов гражданского ведомства и о наградах, 6 декабря... соизволил пожаловать... следующие награды: звание потомственного почетного гражданина: бухгалтеру валковской уездной земской управы, личному почетному гражданину Александру Оберемку, звание личного почетного гражданина: старшему фельдшеру харьковской городской Александровской больницы крестьянину Василию Мирошниченко»²

Діти особистих почесних громадян мали приписуватися до того стану, за яким вони мали право освіти і роду занять. Насправді більшість дітей чиновників, які не вислужили спадкового дворянства, писалися в документах як «обер-офіцерські діти». Їх станові права до повноліття визначалися чином батька та власною освітою і поступом по службі³.

Дворянство – основний привілейований стан Російської імперії. Його головні переваги: право володіння населеними маєтками (до 1861), свобода від обов'язкової служби (з 1762 до введення в 1874 р. всестанової військової повинності), свобода від тілесних покарань, свобода від земських повинностей (до податкових реформ другої половини XIX століття), право обирати і бути обраними на низку адміністративних посад у місцевих державних установах (до земської та судової реформ 1864 р.), право вступу на державну службу та на здобуття освіти у привілейованих навчальних закладах, право корпоративної організації – повітового та губернського дворянських зборів, які мали, у свою чергу, право безпосереднього звернення

¹ Ревизские сказки 1795 года по уездному городу Елабуге: Публикация текстов / сост. Л.Р. Мифтахныкы, О.О. Владимиров, Дж.Л. Мифтахныкы; автор предисл., коммент. и приложений Л.Р. Мифтахныкы. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2023. С. 5.

² Харьковские губернские ведомости. 1905. 25 декабря. №318.

³ Раскин Д. И. СОСЛОВИЯ В РОССИЙСКОМ ОБЩЕСТВЕ // Русские писатели, 1800–1917 : Биографический словарь / гл. ред. П. А. Николаев. М. : Большая российская энциклопедия, 1992. Т. 2 : Г-К. С. 593-613.

до верховної влади зі своїми потребами¹. Про це свідчать і місцеві газети: «Председатель харьковской губернской земской управы князь А.Д. Галицын и гласный губернатор земства Н.Н. Ковалевский вчера выехали из Харькова в Петербург в качестве депутатов, по поручению чрезвычайного губернского земского собрания»².

Як бачимо, дворянство грало ключову роль діяльності земств, оскільки багато представників цього стану займали керівні посади в земських установах. Князь О.Д. Галицин, згаданий уривку, як голова харківської губернської земської управи, і М.М. Ковалевський, як губернатор земства, є яскравими прикладами активної участі дворян у політичному та адміністративному житті.

Нащадкові дворяни ділилися на шість категорій, кожна з яких заносилася в окрему частину губернського родоводу книги: в 1-у частину – дворяни, зведені в дворянство за особистим пожалуванням імператора; у 2-у – ті, які отримали дворянство з військової служби; в 3-ю – по цивільній службі (сюди ж відносили і осіб, які отримали дворянство по ордену, але практично вони нерідко вносилися до 1-ї частини); в 4-у – дворяни іноземні, що перейшли в російське підданство; в 5-у – дворяни титуловані (барони, графи, князі та ін); в 6-у – старовинні дворянські роди. Відмінностей у правах і обов'язках між цими категоріями не спостерігалось, але до ряду привілейованих навчальних закладів приймалися діти дворян із 5-ї та 6-ї частин родоводу книги (а також діти осіб, які мали чини не нижче 4-го класу).³

¹ Раскин Д. И. СОСЛОВИЯ В РОССИЙСКОМ ОБЩЕСТВЕ // Русские писатели, 1800–1917 : Биографический словарь / гл. ред. П. А. Николаев. М. : Большая российская энциклопедия, 1992. Т. 2 : Г-К. С. 593-613.

² Харьковские губернские ведомости. 6 июля 1905. №170.

³ Раскин Д. И. СОСЛОВИЯ В РОССИЙСКОМ ОБЩЕСТВЕ // Русские писатели, 1800–1917 : Биографический словарь / гл. ред. П. А. Николаев. М. : Большая российская энциклопедия, 1992. Т. 2 : Г-К. С. 595.

Жінки недворянських станів при одруженні з дворянином отримували права дворянства, а дворянки під час одруження з недворянином зберігали свої права¹.

Дворянські роди Харківської губернії: Безручко-Висоцькі, Бородаєвські, Донці-Захаржевські, Задонські, Заремба, Зарудні, Іванчини-Писарєві, Кандиба, Картамишеві, Квітки, Коваленські, Куликівські.

Особисте дворянство давало всі права спадкового дворянства, крім права володіння населеними маєтками, приналежності до дворянського суспільства (губернського та повітового) та участі у виборах посадових осіб, що обираються дворянством. Особисте дворянство не передавалося у спадок. Діти особистих дворян мали право на проходження державної служби, але за її проходження користувалися меншими правами, ніж дворяни нащадкові. З 1832 року діти особистих дворян отримували спадкове почесне громадянство. До 1845 особисте дворянство отримували всі чиновники, які отримали на цивільній службі чини з 14-го по 9-й клас. Але якщо дід і батько перебували на службі, яка приносить особисте дворянство, їхній онук, після досягнення 17 років і при вступі на службу міг клопотати про зведення його в спадкове дворянство. З 1845 особисте дворянство стали приносити чини з 14-го по 9-й клас на військовій службі і з 9-го по 6-й на цивільній. З 1856 особисте дворянство можна було отримати від звань майора до підполковника (8-й і 7-й класи) на військовій службі і з колезького асесора до статського радника (8-й і 5-й класи) на цивільній службі².

Після реформ Олександра II, на думку М. М. Коркунова, ефективно станові відмінності збереглися лише щодо існування одного привілейованого стану – дворянства. Тим самим російське станове законодавство на той час

¹ Раскин Д. И. СОСЛОВИЯ В РОССИЙСКОМ ОБЩЕСТВЕ // Русские писатели, 1800–1917 : Биографический словарь / гл. ред. П. А. Николаев. М. : Большая российская энциклопедия, 1992. Т. 2 : Г-К. С. 593-613.

² Раскин Д. И. СОСЛОВИЯ В РОССИЙСКОМ ОБЩЕСТВЕ // Русские писатели, 1800–1917 : Биографический словарь / гл. ред. П. А. Николаев. М. : Большая российская энциклопедия, 1992. Т. 2 : Г-К. С. 595.

вступало у протиріччя з фактичними умовами життя; не рідкість була зустріти людину, яка не знала, до якого стану вона належала¹.

Скасування станів почало плануватися відразу після Лютневої революції. Станову організацію товариства було скасовано за декретом «Про знищення станів і цивільних чинів»², затвердженим Центральним Виконавчим Комітетом Рад робітничих і солдатських депутатів у листопаді 1917 року.

Отже, у досліджуваний період соціальна структура Російської імперії і відповідно Харківської губернії зазнала суттєвих змін. Традиційні верстви населення – дворянство, селянство і міщанство – почали поступово трансформуватися під впливом індустріалізації та урбанізації.

Дворянство, яке традиційно володіло великими земельними володіннями та привілеями, поступово втрачало свій вплив. Зростаючі витрати на утримання маєтків та конкуренція з боку нових промислових підприємців призводили до зниження економічного статусу багатьох дворян.

Селянство залишалося найбільш численною соціальною групою, проте всередині цієї верстви також відбувалися зміни. Виникали заможні селяни-куркулі, які володіли значними земельними ділянками і могли наймати робітників. З іншого боку, багато селян ставали біднішими, продаючи свої землі і переїжджаючи до міст у пошуках роботи.

Зростання міст призвело до появи нового класу – промислового пролетаріату. Робітники часто жили в важких умовах, стикалися з низькими зарплатами, відсутністю соціального захисту і довгими робочими днями. Це

¹ Коркунов Н. М. Русское государственное право. Том I. Глава III. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1901.

² Декрет об уничтожении сословий и гражданских чинов. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BA%D1%80%D0%B5%D1%82_%D0%BE%D0%B1_%D1%83%D0%BD%D0%B8%D1%87%D1%82%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B8_%D1%81%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D0%B8_%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%85_%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2

сприяло зростанню соціального незадоволення і активізації революційних рухів.

Загалом, соціальна політика та соціальне розшарування населення Харкова кінця XIX – початку XX століття відображали складні процеси трансформації суспільства під впливом індустріалізації та урбанізації. Реформи, спрямовані на поліпшення умов життя та праці, лише частково вирішували проблеми, тоді як соціальна нерівність і напруження зростали. Цей період став важливим етапом в історії міста та області, що заклав основи для подальших соціально-політичних трансформацій.

РОЗДІЛ III

ПОВ'ЯКДЕННІСТЬ ДВОРЯН ХАРКОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МІСЦЕВОЇ ПРЕСИ)

3.1. Сім'я, кар'єра, соціальні контакти і дозволя

Сімейне життя харківського дворянства було побудоване на чіткій ієрархії, дотриманні соціальних норм та збереженні родинних традицій, що забезпечувало стійкість і підтримувало культурні цінності дворянства. Сім'я для дворян була не лише осередком емоційної підтримки, а й місцем виховання майбутніх поколінь, яким передавалися моральні й культурні цінності.

Зазвичай дворянські шлюби були міцними, розлучення були рідкістю¹. У 1883 році газета «Южный край», розповідаючи про барона Розена, відзначала: «Андрей Евгеньевич со своей женой представляет идеал супружеского счастья, через два года ему предстоит праздновать «бриллиантовую свадьбу»»².

У дворянських сім'ях Харкова, як і скрізь у Російській імперії, панував патріархат. Усі важливі рішення приймав чоловік, а дружина вела домашнє господарство, керувала слугою, приймала гостей. А приймати їх доводилося щодня і не по одному разу, бо інших розваг жіноча частина дворянського суспільства не мала. Чоловіки збиралися окремо, увечері. Їх звичайним проведенням часу була карткова гра, за якою іноді програвали цілі маєтки³. Спільно пара виїжджала лише на урочисті заходи – звані вечори, бали, маскаради, про що читаємо в місцевій пресі: «Харьковский коммерческий клуб: сегодня в понедельник, 26 декабря 1905 г., в зале клуба Большой Маскарад. Приезд в 10 часов вечера с оперного подъезда»⁴. Публічні

¹ Ринтофт П.Е. Брак в дворянской семье // Молодой ученый. 2023. № 24 (471). С. 338-339.

² Южный край. 20 апреля 1883.

³ Кожевникова Т.В. Быт и образ жизни в XIX в. URL: https://foxford.ru/wiki/istoriya/byt-i-obraz-zhizni-v-xix-v?utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F

⁴ Харьковские губернские ведомости. 25 декабря 1905.

маскаради в комерційних клубах та інших міських залах були не лише розвагою, а й своєрідною платформою для налагодження соціальних контактів і зміцнення зв'язків між дворянськими родинами. Бали з маскарадними елементами слугували можливістю проявити себе, здивувати гостей незвичними костюмами, що підкреслювало витонченість і креативність їхнього стилю. Учасники ретельно готувалися до таких заходів, вибираючи вишукані костюми, що відповідали найновішим модним тенденціям, а також аксесуари, які відображали їхній смак та статус.

Вдома дворяни теж проводили більшу частину часу окремо: чоловік мав кабінет, де він займався управлінськими справами, приймав гостей. На жіночій половині знаходилися будуар (у ньому господиня могла також прийняти гостей) та дівоча (приміщення для прислуги)¹.

Дітей у дворянській родині могло бути багато – згадати хоча б сім'ю Облонських із «Анни Кареніної», які мали семеро дітей. Мати дітьми не займалася – з народження і до семи років малюки перебували у розпорядженні няні та годувальниці, що підтверджують і оголошення у досліджуваній нами пресі: «Требуется бонна: иностранка, интеллигентная, для 7 летней девочки»².

Початкову освіту діти здобували вдома. Виховання дітей у дворянських родинх відрізнялося суворістю та систематичністю. Освіта дітей часто починалася з раннього віку, коли їх навчали не лише читати й писати, але й етикету, іноземним мовам, основам музики та мистецтва. Дворянські родини приділяли значну увагу культурному розвитку підростаючого покоління, тому відвідування театрів, концертів і виставок було невід'ємною частиною повсякденного життя, що відображено і в місцевій пресі: «Детский танцевальный вечер для детей членов собрания. Во время вечера будет демонстрироваться синетографъ. Начало в 4 часа дня, окончание в 9 часов

¹ Кожевникова Т.В. Быт и образ жизни в XIX в. URL: https://foxford.ru/wiki/istoriya/byt-i-obraz-zhizni-v-xix-v?utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F

² Южный край. 14 сентября 1902.

вечера. Вход бесплатный для г.г. членов и их семейств»¹. Звісно, що членами зібрання були лише вищі верстви суспільства, у тому числі дворяни.

Важливим завданням батьків було передати дітям цінності, які допомогли б їм успішно інтегруватися у дворянське суспільство: повагу до старших, шанобливе ставлення до традицій і вміння гідно представляти свою родину. Так, наприклад в місцевій пресі чітко простежується необхідність шанобливого ставлення до жінок та їхніх потреб: «Дамы просят: табак не курить и собак не водить»².

Після досягнення віку 10-14 років хлопчиків відправляли вчитися. Кадетські корпуси були військово-навчальними закладами. Приймалися туди переважно діти дворян, головним чином офіцерів. Діти недворянського походження теж могли вступати до кадетських корпусів, але їхня кількість була вкрай обмежена. У кадетських корпусах перевага надавалася точним та природничим наукам. Крім цього, навчальною програмою передбачалося вивчення наук, необхідних для державної служби – військове та морське мистецтво, фортифікація та артилерія, а також естетичне та духовне виховання – малювання, живопис, музика, танці тощо. Велику увагу приділяли і фізичній підготовці. До курсу навчання входили гімнастика, плавання, фехтування. Курс навчання складав сім років. Після закінчення кадетських корпусів вихованцям присвоювалося офіцерське звання чи громадянське почесне звання³.

Дівчатка продовжували навчання вдома у тому обсязі, який видавався потрібним батькам. Допомогали в цьому не лише спеціально оплачені вчителі, але й гувернантки, про що засвідчують оголошення місцевої преси досліджуваного періоду: «Нужна гувернантка француженка или русская,

¹ Харьковские губернские ведомости. 25 декабря 1905.

² Харькрвские губернские ведомости. 30 декабря 1905.

³ О народном образовании в дореволюционном Харькове. URL: <https://ngeorgij.livejournal.com/1966.html>

хорошо знающая французский и немецкий языки и музыку, к 2-м детям, 9 и 11 лет»¹.

Часто діти вступали в Інститути шляхетних дівчат (закриті навчальні заклади, куди приймалися, переважно, дочки дворян). Навчальний план включав іноземні мови, словесність, арифметику, історію, географію, малювання, музику, танці, рукоділля та різні види домоводства, правила «світського обходження» тощо. Курс навчання та виховання в інститутах шляхетних дівчат складав 7-8 років. Після закінчення інституту дівчата мали право вступу до вищих жіночих навчальних закладів².

Практично всі діти дворян володіли музичним інструментом, завдяки тому, що батьки наймали приватних репетиторів або записували їх до музичної школи, про що також знаходимо свідчення у місцевій пресі: «Дворянская набережная. Предметы: фортепиано, скрипка, виолончель, пение, соло, оперный, дикция, декламация, мелодекламация и драматическое искусство»³. Звісно, що таке навчання могли дозволити собі лише родини вищих соціальних класів, зокрема дворян.

Сімейні стосунки дворянського середовища також включали обов'язки перед родичами та суспільством. Підтримання зв'язків з іншими родинами через шлюби, родинні зустрічі та інші соціальні заходи зміцнювало соціальний статус родини та сприяло інтеграції у місцеве дворянське середовище.

Загалом, сімейні стосунки в дворянських родинах Харкова другої половини XIX – початку XX століття були основою, на якій будувалося повсякденне життя, виховання та підтримка родинних традицій. Ці стосунки мали не лише особистий, а й соціальний характер, оскільки підтримка родини сприяла збереженню дворянських цінностей і культури. Через сімейні зв'язки та систему виховання дворянство передавало наступним

¹ Южный край. 14 сентября 1902.

² О народном образовании в дореволюционном Харькове. URL: <https://ngeorgij.livejournal.com/1966.html>

³ Южный край. 14 сентября 1902.

поколінням цінності, які допомагали зберігати їхній соціальний статус та інтеграцію у суспільне життя. Сім'я, таким чином, була осередком гармонії та підтримки, який забезпечував сталість дворянських традицій і надавав стійкості під час змін і викликів того часу.

Повсякденність харківських дворян досліджуваного періоду включала широкий спектр соціальних і професійних активностей, пов'язаних з кар'єрою, взаємодією з різними соціальними групами та підтриманням свого становища в суспільстві. Кар'єра та соціальні контакти відігравали важливу роль у житті дворянства Харкова, визначаючи їхню участь у громадському та культурному житті міста, особливо для чоловіків. Багато дворян обіймали державні посади, служили в армії, що було престижним і забезпечувало стабільний дохід. Підтвердження цьому знаходимо і в місцевій пресі: «Екатери́ненское горнопромышленное Общество имеет честь довести до всеобщего сведения об открытии в городе Харькове агенства по продаже каменного угля и кокса и о назначении агентом Общества потомственного дворянина Ивана Константиновича Ставракова, живущего в г. Харьков, Чернышевская улица, №31»¹. Оголошення з газети про призначення дворянина Івана Константиновича Ставракова агентом з продажу кам'яного вугілля та коксу в Харкові, від імені «Екатери́нинского горнопромышленного Общества», наочно демонструє, як представники дворянства адаптувалися до нових економічних умов і будували кар'єру в промисловому секторі. Наприкінці XIX – на початку XX століття значна частина дворянства Харкова шукала можливості кар'єрного розвитку поза традиційними для дворян сферами — армією чи державною службою. Кар'єра Івана Ставракова як агента великого промислового товариства відображає, як дворяни поступово залучалися до бізнесу, промисловості та торгівлі, намагаючись не лише зберегти свій соціальний статус, а й адаптуватися до швидко змінюваної економічної ситуації. Таке призначення демонструє поєднання дворянської спадкової приналежності з новою роллю в економіці, де

¹ Южный край. 14 сентября 1902.

агентська діяльність передбачала не тільки фінансовий успіх, а й вимагала навичок управління та ведення справ із діловими партнерами.

Професійна діяльність часто залежала від родинної традиції та виховання, яке спрямовувало молодих дворян до участі у військовій чи адміністративній службі і отримання найвищих почесей, що також відображено в місцевій пресі: «Высшая благодарность. На всеподданешей телеграмме георгиевских кавалеров, участников русско-турецкой войны, Государь Император 27 ноября 1905 года собственноручно начертать соизволил: искренне благодарю георгиевских кавалеров»¹. Військова служба була одним із головних способів збереження та підвищення статусу дворян, а отримання Георгіївського хреста під час війни стало символом відданості імперії, відваги та честі. Оголошення про власноручну подяку імператора підкреслює той великий престиж, який надавала військова кар'єра представникам дворянства, адже така увага підвищувала суспільну значимість їхніх заслуг.

У місцевій пресі часто можна зустріти замітки з приводу ювілею кар'єрної діяльності того чи іншого дворянина, отже більшість із них обирали один шлях професійного зростання і слідували йому довгі роки: «16 октября исполняется 35-летие государственной службы Министра Земледелия и Государственных Имуществ А.С. Ермолова»; «8-го декабря исполняется 50-летие государственной службы председателя особого присутствия при Государственном Совете для предварительного рассмотрения всеподданейших жалоб на определения департаментов Сената, члена Государственного Совета, д.т.с. В.И. Вешнякова»². Кар'єри Ермолова та Вешнякова, що тривали кілька десятиліть, демонструють не лише особисту відданість цих осіб, але й стабільність, яку забезпечували довготривалі кар'єри в державних установах. Довготривала служба у високих державних посадах надавала можливість дворянам утвердити свої сімейні

¹ Харьковские губернские ведомости. 30 декабря 1905.

² Южный край. 30 сентября 1902.

традиції, зміцнити зв'язки з іншими впливовими особами та отримувати почесні нагороди й визнання. Такі оголошення наголошували на важливості досвіду, наполегливості й відданості державній службі як способу підтримання суспільного ладу, за якого дворянство було головною опорою імперської влади.

Чоловіки з дворянських родин нерідко займалися юриспруденцією, працювали суддями або чиновниками, що дозволяло їм реалізуватися у службовій кар'єрі та зміцнювати свій соціальний статус. Різноманітні аспекти службової діяльності дворян відображено і в місцевій пресі: «Совет старшин Харьковского собрания привозчиков имеет честь довести до сведения членов собрания, что в эту среду, 28-го декабря 1905 года будет собрание»¹; «Правление Попечительного общества о харьковском Доме трудолюбия имеет честь просить г.г. членов этого Общества пожаловать на экстренное Общее собрание, имеющее быть 6-го октября, в 1 дня, в городском доме на Николаевской площади»².

Окрім державної служби, дворянство також відігравало важливу роль у місцевих громадських установах, таких як комерційні та благодійні організації. Наприклад, представники харківського дворянства часто були меценатами або очолювали місцеві благодійні фонди, що забезпечувало їм високу репутацію у суспільстві, і це стосувалося не лише чоловіків, але й жінок: «Сегодня, 30-го сентября, в Общественной библиотеке, при благосклонном участии Веры Федоровны Коммисаржевской состоится вечер в пользу студенческих столовых»³. Участь у таких організаціях не лише сприяла професійному розвитку, але й розширювала соціальні контакти. Дворяни, які працювали у таких сферах, мали можливість формувати позитивний імідж у суспільстві, а також реалізувати свої інтереси у громадському житті: «В субботу, 27-го августа 1905 года, в пользу

¹ Харьковские губернские ведомости. 25 декабря 1905.

² Южный край. 30 сентября 1902.

³ Южный край. 30 сентября 1902.

харьковского попечительства детских приютов, ведомства учреждений императрицы Марии будет большое гулянье и концерт с участием симфонического оркестра. Будут демонстрированы самые интересные картины. После будет сожжен бриллиантовый фейерверк»¹. Участь у таких проєктах підвищувала авторитет дворян у суспільстві та була свідченням їхнього бажання брати активну участь у розвитку міста.

Соціальні контакти відігравали надзвичайно важливу роль у житті харківських дворян, сприяючи як розвитку кар'єри, так і підтримці соціального статусу. Дворянські родини Харкова активно брали участь у місцевих балах, прийомах, театральних вечорах і літературних зібраннях, де вони мали змогу спілкуватися з представниками інших дворянських родин, підприємців та інтелігенції. Такі заходи дозволяли налагоджувати зв'язки, які могли стати корисними у кар'єрному зростанні та громадських справах. Соціальні події також зміцнювали відчуття спільності, що допомагало дворянству зберігати свої цінності та традиції в умовах швидких соціальних змін.

Загалом, кар'єра та соціальні контакти були важливими аспектами повсякденного життя дворян Харкова у другій половині XIX – початку XX століття. Дворянство активно прагнуло зберігати свій вплив у суспільстві, обіймаючи престижні посади, залучаючись до благодійності та підтримуючи соціальні зв'язки з іншими впливовими родинами.

Дозвілля харківських дворян було багатогранним і включало бали, театральні вистави, літературні вечори, спортивні заходи та інші форми культурного відпочинку. Ці види дозвілля не лише забезпечували розваги, а й слугували важливими майданчиками для соціальних контактів, підтримання престижу і культурного впливу та, як уже відзначалося, благодійності: «3-го января 1903 года в залах дворянского собрания

¹ Харьковские губернские ведомости. 26 августа 1905.

состоится бал-маскарад, в пользу благотворительных учреждений Харьковского дворянского Общества вспомоществования»¹.

Однією з найпопулярніших форм дозвілля серед дворянства Харкова були бали та світські прийоми, які проводилися у маєтках та міських залах. Бали організовувалися на честь різних свят або визначних подій і стали важливими подіями в житті харківського дворянства: «Бал у начальника губернии А.И. Петрова: Приглашены более 200 гостей»². Бали надавали можливість для спілкування, знайомств та налагодження зв'язків між родинами. Бали супроводжувалися оркестровою музикою, танцями та виступами, що створювало атмосферу розкоші та витонченості. Дівчата і молоді чоловіки під час таких заходів не лише розважалися, але й зустрічали своїх майбутніх обранців, а їхні батьки могли обговорити можливі шлюби і об'єднання родів.

Присутність на балах і світських заходах була також способом продемонструвати свій соціальний статус і належність до вищого суспільства. Дворяни намагалися виглядати відповідно, дотримуючись останніх модних тенденцій, що відображало їхній естетичний смак і бажання підтримувати престиж свого роду. Ці заходи відігравали важливу роль у підтримці культурної ідентичності та соціальних зв'язків у дворянському середовищі.

Іншою важливою частиною дозвілля харківського дворянства були театральні вистави. Харків був одним із культурних центрів, де активно розвивалося театральне мистецтво. Відвідування театру було престижним заняттям, яке дозволяло дворянам доторкнутися до високої культури, отримати естетичне задоволення і долучитися до сучасних літературних тенденцій. Місцева преса, без перебільшення, майорить оголошеннями про театральні вистави, які відбувалися не лише у вихідні, але й в будні дні: «В понедельник 26 декабря, утром представлена будет «Юная буря» пьеса в 3-х

¹ Южный край. 24 декабря 1902.

² Южный край. 21 декабря 1891.

действиях С. Разумовского и «Чучело» шутка в 2-х действиях»¹. Звісно, що в понеділок зранку вистави могли відвідувати лише заможні особи. Театр був не лише місцем розваг, але й майданчиком для обговорення суспільних і політичних питань, що піднімалися у виставах.

Відвідували дворяни також оперу, яка також досить часто запрошувала вагомих гостей на сторінках місцевої преси: «Сегодня дебют знаменитой венгерской капеллы Рокачи, всюду успех и фурор, музык.-увесел. Вечера, на сцене будет выполнен большой разнохарактерный дивертисмент вновь приглашенными артистками и артистами»².

Літературні та музичні вечори, на яких відбувалися читання нових творів, обговорення літературних новинок та зустрічі з письменниками, також набули популярності серед харківського дворянства. Такі заходи організовувалися у приватних маєтках або клубах і залучали освічену публіку, яка цікавилася новітніми ідеями та культурними явищами: «Во вторник, 1-го октября, в зале общественной библиотеки второй и последний общедоступный концерт Надежды Дмитриевны Славянской, с участием хора (40 человек, одетых в боярские костюмы XVI и XVII столетий) и великорусского оркестра балалаечников (25 чел.)»³. Такі вечори сприяли розвитку інтелектуального середовища та підтримували активний культурний діалог серед дворянської молоді.

Відвідували дворяни також цирк, який був рідкою подією, оскільки оголошень у місцевій пресі вдалося віднайти небагато: «В понедельник 30 сентября 1902 г., дано будет особо-большое представление в 3-х отделениях. Сегодня выступит наездник-самореалист первого ранга Г. Пауль. Жокей Губерт. Выход обер-комиков Альперова и Бернандо. Примут участие лучшие артисты Европы»⁴.

¹ Харьковские губернские ведомости. 30 декабря 1905.

² Южный край. 30 сентября 1902.

³ Южный край. 30 сентября 1902 года.

⁴ Южный край. 30 сентября 1902.

З розвитком спортивної культури у другій половині XIX століття дворянство Харкова почало активно займатися різними видами спорту, що також стало частиною їхнього дозвілля. Популярними серед дворян були полювання, кінний спорт, а також теніс і фехтування. Полювання особливо цінувалося, оскільки це був не лише вид спорту, але й своєрідний ритуал, який укріплював соціальні зв'язки і слугував символом мужності та сили. Кінні прогулянки й участь у кінних перегонах також були частиною дозвілля і вважалися престижною формою активного відпочинку. Часто проводилися скачки: «Сегодня скачки. Разыгрывается призов на 7600 руб. Начало в 3 часа дня»¹. Проводили й інші спортивні змагання: «Завтра, во вторник 1 октября 1902 года, на циклодроме харьковского О-ва велосипедистов любителей состоится гонка на велосипедах при участии чемпиона фигурной езды «Аэна», дамы-гонщицы мисс Вальтон и местных гонщиков, между которыми будет разыгран чемпионат г. Харькова»². Такі заходи об'єднували дворян з різних регіонів, надаючи можливість познайомитися з іншими любителями активного способу життя. Фізична активність не лише сприяла зміцненню здоров'я, але й відповідала ідеалу аристократичної культури, де велике значення надавалося фізичному розвитку.

Повсякденність дворянства, зокрема їхнє багатогранне дозвілля та прагнення до розваг і культурного відпочинку описує така замітка про пенсіонерку-дворянку, яка проживає за кордоном у власному коттеджі: «Одна забота только о том, как бы разнообразить удовольствия и забавы. Охоты в лесу, поездки верхом, в экипажах и на гребных судах по морю, прогулки пешком по окрестностям, турниры, в которых участвуют мужчины, между тем как дамы в средневековых костюмах, с хозяйкой во главе, присутствуют на этих турнирах и награждают победителей лавровыми венками. По вечерам играют на домашнем спектакле: комедии, оперетки, дают балеты, иногда проводят вечер просто за картами или в оживленной

¹ Харьковские губернские ведомости. 9 мая 1914.

² Южный край. 30 сентября 1902.

беседе»¹. Вечірні заходи, такі як домашні вистави, оперети, балети й картярські ігри, створювали атмосферу родинного затишку і культури, забезпечуючи дворянам різноманітне дозвілля у межах їхніх маєтків. Організація театральних вистав і музичних вечорів свідчить про їхню естетичну освіченість і високу культуру, які цінувалися в аристократичному середовищі. Вечори за картами чи бесідами також вказують на традицію соціальної взаємодії, яка була центральною у повсякденному житті дворян.

Отже, можемо зробити певні висновки. Сімейні стосунки дворян базувалися на дотриманні традицій, підтримці родинного престижу та вихованні молодих поколінь у дусі поваги до спадщини. Державна служба й військова кар'єра залишалися головними шляхами утвердження дворян у суспільстві, дозволяючи не тільки забезпечити високий соціальний статус, але й залишатися важливими опорами імперської влади. Соціальні контакти, що розвивалися під час світських заходів, балів, театральних вистав та інших громадських подій, сприяли зміцненню зв'язків між родинами та підтримували відчуття єдності серед еліти. Дозвілля дворян, багате на розваги, такі як полювання, прогулянки, театральні вистави і маскаради, не лише забезпечувало їм культурний відпочинок, але й виконувало соціальну функцію, дозволяючи зберігати статус і привілейованість. Таким чином, ці елементи формували спосіб життя, де взаємопов'язані цінності сім'ї, кар'єри, соціальних контактів і дозвілля підтримували стійкість дворянської культури, дозволяючи їм адаптуватися до викликів часу і зберігати свою значущість у суспільстві.

¹ Южный край. 29 января 1882.

3.2. Житло, одяг, предмети розкоші

Побут, повсякденне життя дворянської сім'ї не можна уявити без садиби, маєтку. Центром маєтку завжди був панський будинок. Він будувався на піднесенні і складався з двох частин – парадної та житлової. Парадна частина була анфіладою кімнат, які мали наскрізний прохід, як у палаці. Через це кімнати не можна було протопити взимку. Житлова половина поділялася на чоловічу та жіночу. Біля панського будинку розташовувалося багато господарських будівель: кухня, стайня та каретний сарай, пральня, льодовик, будинок керуючого. Якщо садиба була великою, в ній могла бути навіть каплиця. А отже, поряд був будинок священика. При церкві зазвичай розміщувався цвинтар, біля якого міг бути фамільний склеп дворянської сім'ї. Після реформ 60-х років, у маєтках з'являються земські школи, медпункти, лікарні¹.

Житло харківських дворян найчастіше розташовувалося у центральних районах міста і вирізнялося розкішню та елегантністю. Архітектура будинків відповідала модним тенденціям того часу: поширеними стилями були класицизм, модерн, неоренесанс. Особняки з просторами для прийомів та просторими холами часто будувалися з використанням дорогих матеріалів, таких як мармур і деревина, що підкреслювало статус власників. Будинки мали кілька поверхів, великі вікна, балкони, колони, садки, які надавали їм урочистого вигляду. Про це свідчать матеріали місцевої преси: «Продается дом, двухэтажный, каменный, при нем садик и флигель, на Черноглазовской улице»².

У місцевій пресі засвідчено чимало випадків продажу землі та нерухомості (не просто продаж, а часто продаж судовим приставом, через заборгованість), що становила значну частину дворянського багатства і

¹ Кожевникова Т.В. Быт и образ жизни в XIX в. URL: https://foxford.ru/wiki/istoriya/byt-i-obraz-zhizni-v-xix-v?utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F

² Харьковские губернские ведомости. 26 августа 1905.

символізувала їхній статус: «Судебный пристав лубенского окружного суда... объявляет... что будет проводиться публичная продажа недвижимого имущества, принадлежащего дворянам Кириллу и Степану Емельяновым-Носенкам..., заключающегося в двух участках земли разных угодий, с постройками, мерою всего 40 дес. 1974 кв. сажень. ... Торг начинается с оценочной суммы 5000 рублей»¹. Така нотатка з газети свідчить про те, що утримання великих маєтків ставало дедалі складнішим завданням. Для багатьох дворян володіння земельними угіддями більше не забезпечувало стабільний дохід, а часто вимагало значних фінансових витрат, через що вони змушені були продавати свої маєтки. Замітка також вказує на те, що, попри зниження доходів від землі, маєтки залишалися важливими активами і вважалися цінними, навіть якщо виставлялися на торги. Оцінка у 5000 рублів вказує на те, що ці землі та будівлі, хоч і втратили частину колишньої рентабельності, усе ж залишалися престижними володіннями. Цей факт відображає подвійний характер дворянського життя на межі століть: з одного боку, маєтки були спадковими символами соціального престижу, а з іншого – ставали важким економічним тягарем для родин, які намагалися зберегти свій статус у нових економічних умовах.

Інтер'єр дворянських осель відзначався продуманістю кожної деталі. У кімнатах можна було побачити дорогі меблі, килими, гобелени та картини, які відображали високий рівень естетичних вподобань господарів. У багатьох оселях були бібліотеки з великим вибором книг, музичні кімнати з фортепіано чи роялем, які свідчили про освіченість та культурні зацікавлення родини. Інтер'єр мав на меті не лише задовольнити побутові потреби, а й створити атмосферу комфорту і краси, що відповідала стилю життя дворянства. Ось як описано у місцевій газеті віллу вищезгаданої пенсіонерки, що вирішила провести свою старість за кордоном: «Обстановка комнаты носит отпечаток изысканного, артистического вкуса: везде гобеленовые

¹ Харьковские губернские ведомости. 26 августа 1905.

обои, персидские ковры, японские и китайские вазы, картины кисти известных художников»¹.

Цікавою є замітка про продаж меблів та предметів розкоші у зв'язку з виїздом власника, адже в ній відображено важливий аспект повсякденного життя та житлових звичок дворян Харкова. В оголошенні перераховані предмети, які складали частину інтер'єру та символізували статус і матеріальне становище власника: «По случаю выезда продается вся подделаная под золото роскошная кровать, граммофон, комод, туалет, стулья, стол, висячая лампа»². Грамофон, новинка того часу, був ознакою культурного рівня та модернізації, свідчив про прихильність до технологічних нововведень і сучасного способу життя. Ліжко, прикрашене під золото, та інші меблі, вірогідно виготовлені з дорогих матеріалів, підтверджують прагнення власника підкреслити свій статус і смак, навіть у щоденних предметах інтер'єру.

Розподіл простору в дворянських оселях відображав чіткий поділ на приватну та громадську зони. Приймальні кімнати – вітальні, зали для прийомів і бальні зали – були призначені для зустрічей із гостями та світських заходів. Вони були просторими і по-багатому оздобленими, оскільки слугували візитною карткою господарів та демонстрували їхній соціальний статус. Інша частина будинку була відведена під особисті кімнати господарів та їхніх дітей, де вони могли відпочити від громадського життя. Окрім цього, в багатьох особняках були кімнати для прислуги, які розташовувалися в окремих частинах будинку або на нижніх поверхах. Це забезпечувало господарям можливість мати достатньо простору для особистого життя, зберігаючи при цьому необхідний рівень обслуговування. Прислуга виконувала обов'язки з прибирання, приготування їжі та обслуговування гостей, що було невід'ємною частиною дворянського побуту.

¹ Южный край. 29 января 1882.

² Южный край. 30 сентября 1902.

Оголошення місцевої преси підтверджують це: «Горничную ищут со стиркой белья, Троицкий пер., д.№4, домохазяева»¹.

Для багатьох харківських дворян важливою частиною житла були заміські садиби та маєтки, які розташовувалися неподалік від міста. Вони мали функцію не лише місця для відпочинку, але й демонстрували розмах і багатство дворянства. Заміські маєтки часто були оснащені власними садами, парками, ставками, що створювало умови для комфортного відпочинку та проведення часу на природі. Тут дворяни могли насолоджуватися полюванням, кінними прогулянками, риболовлю, що було популярним видом дозвілля серед аристократії. Будинки в таких садибах зазвичай мали не менш розкішний вигляд, ніж міські особняки, але були оформлені з урахуванням необхідності забезпечення зручностей для життя за містом. Наприклад, у заміських маєтках були великі вітальні, їдальні для прийомів та просторі тераси, з яких відкривалися види на сади та лісові масиви. Саме такі місця ставали осередками сімейних зустрічей і важливих подій, зберігаючи дворянські традиції і передаючи їх наступним поколінням. У матеріалах місцевої преси знаходимо чимало оголошень про продаж таких будинків: «Доходное имение 255 дес., вблизи двух городов, с хор. барской усадьбой, при реке, рыбные пруды, заливные луга, дубовый лес, вся земля огородная, при сдаче в аренду дают до 60 руб. за дес., продается по 300 р. дес.»². Зазначена можливість здавати землю в оренду за 60 рублів за десятину вказує на прибутковість маєтку як інвестиційного активу, що міг забезпечити стабільний дохід власникам. Дворяни намагалися зберегти свої володіння, часто використовуючи маєтки як джерело доходу шляхом оренди. Це відображає зміни в житті дворянства, коли маєтки все більше розглядалися не лише як резиденції, але й як засоби фінансової стабільності. Оголошення підкреслює важливість землеволодіння для дворянства як економічного ресурсу та джерела впливу. Водночас воно відображає поступове зростання

¹ Южный край. 13 июля 1904.

² Южный край. 30 сентября 1902.

практики продажу земель через фінансові труднощі, з якими стикалося дворянство, яке поступово адаптувалося до нових економічних умов.

Отже, житло дворян Харкова другої половини XIX – початку XX століття відображало їхній соціальний статус, культурні вподобання та цінності. Особняки та садиби, оформлені за останніми архітектурними тенденціями, були не лише місцем проживання, але й простором для розвитку сімейних традицій, культурного життя та збереження родинних цінностей. Через організацію простору, розкішний інтер'єр та функціональність дворянське житло створювало атмосферу, що підтримувала родинну гармонію і єдність. Водночас, оселі харківських дворян демонстрували прагнення до комфорту і краси, що було відображенням їхнього стилю життя і залишило вагомий слід в історії культури міста.

Елементом повсякденності є також одяг, який для дворян відіграв роль не лише повсякденної потреби, а й соціального символу, що втілював естетичні смаки, прихильність до європейської моди й заможність.

Чоловічий одяг у харківських дворян вирізнявся класичністю та стриманістю, що відповідало соціальним вимогам того часу. Одним із головних елементів чоловічого гардеробу був костюм, що складався з піджака, жилета та брюк. На щодень чоловіки носили темні, приглушені кольори, що відображало стриманість і серйозність. Святковий одяг, призначений для урочистих подій, міг бути дещо яскравішим і виготовлявся з дорогих тканин, таких як оксамит або шовк. Такий одяг підкреслював високий статус дворянина, демонструючи заможність і хороший смак. Окрім костюмів, популярними були різноманітні аксесуари, які доповнювали образ. Чоловіки часто носили кишенькові годинники на ланцюжку, тростини та капелюхи, які слугували не лише практичними речами, але й важливими елементами стилю. Дворяни приділяли значну увагу дрібницям і вишуканим деталям, оскільки вони демонстрували їхню увагу до стилю та загальну освіченість у питаннях моди. Також чоловічий гардероб включав спеціальні

костюми для полювання або прогулянок, які відзначалися зручністю і підходили для активного відпочинку¹.

Жінки з дворянських родин Харкова відрізнялися елегантністю та вишуканістю в одязі, що було невід'ємною частиною їхнього образу. Сукні були головним елементом жіночого гардеробу, і вони відрізнялися складністю фасонів, багатошаровістю та використанням дорогих тканин, таких як шовк, мереживо та оксамит. У другій половині XIX століття були популярні сукні з вузькою талією та пишною спідницею, що підкреслювали жіночність і відповідали модним тенденціям того часу. На початку XX століття жіноча мода стала більш функціональною, з'явилися сукні прямого крою, які надавали більшої свободи рухів. Однак, попри деякі зміни, дворянки все ще дотримувалися елегантного стилю, який підкреслював їхній високий статус. Залишалися популярними капелюшки з пір'ям, рукавички та парасольки, які гармонійно доповнювали образ. Окрім того, жінки носили коштовні прикраси, такі як брошки, сережки, перли, що символізували їхнє багатство та витончений смак². Про все це засвідчує оголошення магазину «Дамское счастье», розміщене у газеті «Харьковские губернские ведомости»: «Главное депо, самые большие склады-магазины суконных, шелковых, шерстяных, полотняных, мебельных, ковровых, парчевых, платочных, одельных, бумажных и пр. и пр. мануфактурных товаров. Товары выпускаются из магазина только сполна оплаченные. Настоящее извещение не для наших многочисленных уважаемых высокочтимых и благосклонных покупателей, знающих нашу фирму годы, а для случайно проезжающих покупателей»³. Ця замітка з газети про магазин текстильних товарів підкреслює важливість моди та одягу для харківського дворянства

¹ Мода и стиль в одежде 19 века: для мужчин и женщин. URL: https://www.alltime.ru/blog/?page=post&blog=watchblog&post_id=moda-i-stil-v-odezhde-19-veka-dlya-muzhchin-i-zhenshchin

² Мода и стиль в одежде 19 века: для мужчин и женщин. URL: https://www.alltime.ru/blog/?page=post&blog=watchblog&post_id=moda-i-stil-v-odezhde-19-veka-dlya-muzhchin-i-zhenshchin

³ Харьковские губернские ведомости. 30 декабря 1905.

наприкінці XIX – початку XX століття. У ній перераховані різноманітні види тканин – сукно, шовк, вовна, полотно, парча та інші матеріали, які відображають широкий спектр текстильних вподобань дворян. Таке різноманіття асортименту свідчить про те, що заможні клієнти, включаючи дворян, приділяли велику увагу вибору тканин для своїх костюмів, суконь та елементів інтер'єру. Фрази на зразок «найбільші склади-магазини» та «високочтимі покупці, які знають нашу фірму роками» вказують на те, що заклад був популярним і престижним місцем, де представники еліти не тільки купували вишукані товари, але й вибирали високоякісні матеріали для підтримки свого стилю і статусу. Текстильні товари, як-от дорогі сукна і парча, дозволяли дворянам підкреслити соціальний статус та дотримуватися європейських модних стандартів.

Замітка про магазин хутра Г.М. Трабського відображає значення хутряних виробів як показника статусу та важливої частини гардеробу харківського дворянства наприкінці XIX – початку XX століття. Хутро, зокрема сибірське та американське, було популярним матеріалом серед дворян, символізуючи розкіш і багатство. Замітка вказує на широкий вибір хутряних виробів, що дозволяє зрозуміти різноманітність фасонів і стилів, які були в моді серед дворян: «Меховой магазин Г.М. Трабского. Громадный выбор сибирских и американских меховых товаров. Готовые шубы, шубки, пальто, ротодонты, шинели и дохи, муфты, шапки, шапочки, боа и горжетки в громадном выборе»¹. Великий асортимент товарів із хутра свідчить про те, що цей матеріал користувався великим попитом серед заможних верств населення, які могли дозволити собі дорогий одяг, виготовлений із якісного сибірського та американського хутра.

Одяг для світських заходів мав не лише естетичну, але й соціальну функцію. На балах, театральних вечорах і прийомах дворяни представляли себе перед суспільством, і тому їхній зовнішній вигляд відігравав важливу роль у створенні позитивного враження. Зовнішній вигляд, витриманий за

¹ Южный край. 30 сентября 1902.

найновішими модними тенденціями, допомагав підкреслити їхню належність до еліти, а також забезпечував можливість для налагодження соціальних контактів і підвищення власного статусу.

Хоча святковий і вихідний одяг були важливими аспектами повсякденного життя, дворяни Харкова також мали зручний одяг для щоденного носіння, який відрізнявся практичністю. У повсякденному житті чоловіки могли носити менш формальні костюми, зручні жилети і сорочки, які підходили для ділових зустрічей або поїздок містом. Жінки, своєю чергою, могли носити сукні простішого крою, які дозволяли виконувати щоденні обов'язки, але при цьому зберігали елегантність. Одяг для дому та повсякденного використання зазвичай був виготовлений із простих, але якісних тканин, які забезпечували комфорт і довговічність. Хоча він був менш розкішним порівняно з одягом для світських подій, такий гардероб також був витриманий у строгому стилі і відповідав соціальним стандартам дворянства¹.

Дворянство, яке належало до заможних та впливових верств населення, активно впливало на формування місцевого суспільного життя, демонструючи свій статус через стиль життя та предмети розкоші. Такі предмети були не лише символом заможності та успіху, але й свідчили про культурний рівень їх власників, їхні естетичні вподобання та прив'язаність до європейських модних тенденцій. У дворянських будинках можна було побачити вишукані меблі, коштовні прикраси, рідкісні книги, витвори мистецтва та інші предмети розкоші, які створювали унікальну атмосферу та підкреслювали статус господарів. Одним із ключових елементів розкоші в житті харківських дворян були меблі та оздоблення інтер'єру. Дворянські будинки вирізнялися багатим і витонченим оформленням, де особлива увага приділялася кожній деталі. Меблі виготовлялися на замовлення з дорогих

¹ Мода и стиль в одежде 19 века: для мужчин и женщин. URL: https://www.alltime.ru/blog/?page=post&blog=watchblog&post_id=moda-i-stil-v-odezhde-19-veka-dlya-muzhchin-i-zhenshchin

порід дерева, таких як червоне дерево, горіх, дуб, які додавали елегантності та величності оселі. У будинках можна було побачити мармурові столи, шафи з інкрустацією, шовкові дивани та різьблені стільці, що відображали європейські модні тенденції. У місцевій пресі знаходимо оголошення, які закликають заможних покупців оздоблювати своє житло: «Всевозможного рода парфюмерия, специальное отделение полотен, столов, постельного белья, платков носовых, простынь разного рода и пр. Специальные м. больших материй, ковров, дорожек, портьер, гардинного тюля, скатертей бархатных, плюшевых, гобеленовых, пеньковых, лляных и пр. и пр.»¹. Перерахування різноманітних категорій товарів – від парфумерії та постільної білизни до вишуканих скатертин і портьер – підкреслює прагнення дворян мати стильні, елегантні речі, що підвищували комфорт і естетичність їхнього житла. Парфуми були символом вишуканого смаку і підкреслювали особисту гігієну та доглянутість, що мали велике значення в аристократичному середовищі. Наявність «спеціальних відділів» для полотен, скатертей і штор також вказує на підвищену увагу дворянства до інтер'єрного декору, який мав бути не просто функціональним, а й вишуканим і відповідати європейським стандартам.

Витвори мистецтва займали особливе місце у житті харківських дворян і були показником їхнього культурного рівня. У будинках дворян можна було побачити картини відомих художників, скульптури, гобелени та інші твори мистецтва, які привозилися з Європи або замовлялися у місцевих майстрів. Картини, що прикрашали стіни, часто представляли портрети членів родини, відомі історичні сцени чи пейзажі, які підкреслювали культурну освіченість власників. Бібліотеки також були невід'ємною частиною життя дворянства, де зберігалися рідкісні книги, що мали не лише високу матеріальну, але й культурну цінність. Власні бібліотеки слугували простором для читання,

¹ Харьковские губернские ведомости. 30 декабря 1905.

саморозвитку та навчання молодших членів родини. Наявність бібліотеки вважалася ознакою освіченості та інтелектуальних інтересів¹.

Прикраси та коштовності також були важливими символами розкоші та соціального статусу харківських дворян. Жінки часто носили дорогі прикраси: перли, діаманти, золоті брошки, намиста та браслети, які підкреслювали їхній статус і смак. Такі прикраси часто передавалися з покоління в покоління як сімейні реліквії, символізуючи історію та спадщину роду. Коштовності демонструвалися під час світських заходів, балів і прийомів, створюючи враження про багатство та елегантність власників. Окрім прикрас, аксесуари, такі як годинники, парасольки, рукавички, гаманці з дорогоцінної шкіри, також були важливими елементами образу. Чоловіки часто носили дорогі кишенькові годинники на ланцюжках, які виготовлялися відомими європейськими майстрами. Такі аксесуари були показником статусу і добробуту, а також підтверджували освіченість та прихильність до високої культури.

Значне місце серед предметів розкоші займали рідкісні колекції та екзотичні предмети, які дворяни привозили з подорожей або замовляли з-за кордону. Багато хто з дворян цікавився колекціонуванням унікальних предметів: монет, витворів східного мистецтва, античних статуєток, порцеляни та навіть зброї. Такі колекції розміщувалися у вітальнях або спеціально відведених кімнатах, підкреслюючи статус господаря як людини з культурними інтересами та широким світоглядом. Екзотичні предмети, як-от китайська порцеляна, японські вази, перські килими або єгипетські статуєтки, були ознакою витонченого смаку і освіченості. Вони не лише прикрашали оселі, а й створювали унікальну атмосферу, яка дозволяла

¹ Бровина А., Рощевская Л. Книжные коллекции дворян. URL: https://www.google.com/search?q=библиотеки+дворян+конца+19+века&oq=библиотеки+дворян+&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUqBwgBECEYoAEyBggAEUYOTIHCAEQIRigATIHCAIQIRigAdIBCDg2NzlqMWo0qAIAAsAIA&sourceid=chrome&ie=UTF-8

дворянам відчутти себе частиною великого культурного світу¹. Такі колекції демонстрували естетичний рівень власників і їхню обізнаність у питаннях мистецтва та культури.

Предмети розкоші відігравали важливу роль у підтриманні соціального статусу дворянства Харкова. Вони слугували не тільки прикрасами оселі, але й засобом для враження оточуючих під час світських заходів та зустрічей.

Отже, можемо підсумувати, що житло, одяг і предмети розкоші були важливими складовими життя харківського дворянства другої половини XIX – початку XX століття, які не лише задовольняли їхні повсякденні потреби, але й слугували засобами вираження соціального статусу, естетичних уподобань і культурних цінностей. Розкішні особняки з вишуканими інтер'єрами та декоративними елементами підкреслювали заможність дворянства, а увага до інтер'єрних деталей – килимів, порт'єр, антикварних меблів і художніх творів – свідчила про їхній витончений смак. Одяг, виготовлений з якісних матеріалів та оздоблений вишуканими аксесуарами, слугував інструментом демонстрації приналежності до аристократичного кола і відповідності високим стандартам європейської моди. Предмети розкоші, як-от парфуми, коштовності, рідкісні тканини, декоративні прикраси та дорогі предмети побуту, були ознакою багатства й естетичної культури дворян.

¹ Мирошникова И.П. Отзвуки ушедшей эпохи: предметы дворянского быта в Музее русского зарубежья. URL: https://www.domrz.ru/exhibition/45456_otzvuki_ushedshey_epokhi_predmety_dvoryanskogo_byta_v_muzei_russkogo_zarubezhya/

3.3. Основні харчові звички

Як один із провідних культурних центрів України, Харків став місцем, де розвивалися нові гастрономічні традиції, поєднуючи українську кухню з впливами європейських кулінарних тенденцій. Дворянство, що жило в місті, мало змогу насолоджуватися вишуканими стравами та організовувати пишні прийоми, які були невід'ємною частиною світського життя. Їжа не лише задовольняла базові потреби, а й була важливим елементом соціального статусу, естетики та культурного вираження дворянства.

Щоденний раціон харківських дворян включав широкий вибір страв, які готувалися з якісних продуктів, часто привезених із заміських маєтків чи замовлених у кращих постачальників. Дворянські сніданки зазвичай складалися з легких страв, таких як каші, омлети, випічка, чай або кава з молоком. В обідній час подавали кілька змін страв: супи, м'ясо, овочі та десерти. М'ясні страви займали особливе місце в дворянському меню: на стіл подавали яловичину, телятину, дичину, а також рибу, яку часто готували за рецептами французької або італійської кухні.

Вечері були святковішими і могли включати декілька вишуканих страв. На десерт подавали торти, печиво, фрукти, привезені з різних країн, що додавало екзотичного колориту. Чайна церемонія після вечері стала традицією в багатьох дворянських родин, де, окрім чаю, пропонувалися різні солодощі, зокрема варення, марципани та кондитерські вироби, що свідчили про заможність родини. Гастрономічні уподобання дворян значно відрізнялися від харчових звичок інших соціальних верств і демонстрували їхню прихильність до розкішного і вишуканого стилю життя.

Звані обіди відрізнялися від щоденних не лише кількістю гостей, а й «безліччю церемоній». На особливу увагу заслуговує форма запрошення до обіднього столу – репліка столового дворецького. Дворецький з серветкою під пахвою доповідав, що обід поданий. Біла серветка – постійна деталь костюма столового дворецького. Наступним етапом обіднього ритуалу була

хода гостей до столу. Старша за становищем чоловіка дама вважалася «почесною» гостею. Якщо на обіді був імператор, то він у парі з господинею прямував до столу. Під музику йшли гості з вітальні попарно до їдальні. Польським або полонезом, церемоніальним маршем, відкривався також бал. «Кожен чоловік підставляє свій лікоть дамі, і вся ця процесія з 30-40 пар урочисто виступає під звуки музики і сідає за тригодинний обідній бенкет», – повідомляла в листі до рідних міс Вільмот. Велике значення надавалося оздобленню їдальні. «Їдальня має бути блискуче освітлена, чиста, і повітря кімнати нагріте від 13-16 градусів», – писав знаменитий французький гастроном Брілья-Саварен. Сервірування столу залежало від матеріального добробуту господарів. Перевага у дворянських будинках довгий час віддавалася посуду зі срібла. У будинках середнього дворянства срібні прилади вважалися предметами розкоші навіть у 30-ті роки XIX століття¹.

Гості займали свої місця за столом згідно з певними правилами, прийнятими у світському суспільстві. Чини зменшувалися в міру віддалення від цього центру. Найчастіше господар і господиня сиділи навпроти один одного, а місце праворуч господаря відводилося почесному гостю. Перед тим, як сісти на підсунутий слугою стілець, треба було хреститися. Знак хресного знамення передував початку трапези. За кожним гостем стояв особливий слуга з тарілкою в лівій руці, щоб при зміні страв негайно поставити на колишнє місце чисту. Якщо у господаря не вистачало своєї прислуги, за стільцями гостей ставали їхні лакеї, що приїхали з ними. Перший тост завжди вимовляв «найпочесніший» гість. І ще одна багатозначна деталь: перший тост піднімали після зміни страв (найчастіше після третьої). Якщо на обіді чи вечері був присутній Імператор, він вимовляв тост за здоров'я господарки будинку².

¹ Ершова А. Культура дворянской трапезы. URL: <https://int-ant.ru/news/news-culture/estate/the-culture-of-a-noble-meal/>

² Ершова А. Культура дворянской трапезы. URL: <https://int-ant.ru/news/news-culture/estate/the-culture-of-a-noble-meal/>

Матеріали місцевої преси не показують, яким було харчування в маєтках дворян, однак добре демонструють гастрономічну культуру дворян у закладах громадського харчування. Наприклад, в оголошенні про зустріч Нового року у готелі «Гранд-отель» подано таке меню: «Сонсома Лавальєрь; Дьяблы; Данские стерляды марипьерь; каплуы, куропатки и вольдшшепы- жарко, мацерны или жоржетъ. 31 декабря получим: лангусты, омарь, форели, стерляды, устрицы отборный, фуа-гра, пулярды дю монъ бри, камаберъ»¹. Ця замітка демонструє вишукані гастрономічні вподобання і високу культуру споживання дворянства кінця XIX – початку XX століття. Перелік страв, що подавався під час святкової вечері, відображає європейські гастрономічні впливи, які вже стали невід'ємною частиною харчової культури харківських аристократів. У меню присутні делікатеси, зокрема каплуни, куріпки, вальдшнепи, а також морепродукти – омари, лангустини, устриці, форель і стерлядь, що вказує на високу якість інгредієнтів і бажання створити елегантне, розкішне застілля. Особлива увага до делікатесів, таких як фуа-гра та французькі сири (камамбер), свідчить про вплив французької кухні, яка була символом престижу і витонченого смаку серед дворянства. Включення таких страв у новорічне меню свідчить про бажання дворян підтримувати європейські кулінарні стандарти і бути в тренді сучасної високої гастрономії. Дворяни прагнули не лише до ситності та смаку, але й до вишуканості подачі, екзотики інгредієнтів і створення незабутньої атмосфери.

Загалом, місцева преса майорить подібними оголошеннями. Наприклад, меню ресторана-готеля «Росія»: «Суп фермерский или борщъ флотский, кулебяка, шнитцель по ленски, кабачки фарси по гречески, жаркое гуси, ваваруазъ императрисъ или мороженное»². Тут бачимо поєднання традиційної російської кухні з європейськими кулінарними впливами. Пропозиція на вибір «супу фермерського» чи «борщу флотського» свідчить про шанобливе ставлення до традиційних страв, які були популярними у

¹ Харьковские губернские ведомости. 30 декабря 1905.

² Харьковские губернские ведомости. 19 августа 1905.

тому числі серед дворянства і створювали атмосферу домашнього затишку та автентичності. Водночас у меню з'являється кулеб'яка – типowo російська страва, яка зазвичай подавалася під час святкових обідів і була символом багатства і щедрості. Включення європейських страв, як-от шніцель по-ленськи та фаршировані кабачки по-грецьки, демонструє відкритість до кулінарних новинок і прагнення відповідати європейським стандартам високої кухні. Страви з м'яса, зокрема «жарке з гуся», свідчать про традицію заможного і ситного харчування, характерного для дворянської трапези. Особливо показові десерти в меню – «ваваруазь імператриси» та морозиво. «Ваваруазь» (баваруа) – це французький десерт, популярний у Європі, що свідчить про присутність розкішних солодоців у трапезі та вплив французької кухні, яка вважалася найвишуканішою серед аристократів. Морозиво також підкреслює прихильність до нових гастрономічних віянь, адже його подавали як особливий делікатес.

Розглянемо також оголошення Европейской гостинницы: «Великолепный ресторан и читальня. Большие роскошные залы и кабинеты для заказов и общественных обедов. Ванны и телефоны во всех этажах. Винный погреб один из первых в России. Кухня изысканная. Шато Арсизак – на вынос по 1 руб. 50 коп. за бутылку. Шато Дезаналь, Крымское вино белое и красное – на вынос по 60 коп. за бутылку. Получены свежие остендские устрицы»¹. Це оголошення описує розкішні умови та вишукані послуги, які приваблювали харківське дворянство і демонструє високі стандарти, що відповідали елітному статусу закладу. Згадка про «великолепний ресторан і читальню» підкреслює, що тут дворяни могли не лише насолодитися смачними стравами, а й відпочити, дотримуючись культурних традицій, наприклад, читаючи газети або журнали. Розкішні зали та окремі кабінети для приватних обідів або великих заходів підкреслюють важливість місця як центру світського життя, де дворяни могли зустрічатися, обговорювати справи та зміцнювати соціальні зв'язки. Зручності, як-от ванни та телефони

¹ Южный край. 30 сентября 1902.

на всіх поверхах, свідчать про сучасний підхід і турботу про комфорт клієнтів. Особливий акцент на винний погріб, один із найкращих у Росії, свідчить про високу гастрономічну культуру дворян, адже колекція якісних вин була символом статусу та витонченого смаку. Зокрема, пропозиція шато Арсізака та Дезаналя за доступною ціною і на виніс демонструє прагнення до популяризації вишуканих європейських вин серед харківської еліти. Присутність кримських вин поряд з імпортованими підкреслює інтерес до локальних продуктів високої якості. Наявність свіжих остендських устриць у меню підтверджує готовність задовольняти найвибагливіші смаки клієнтів, забезпечуючи доступ до делікатесів, які підкреслювали розкіш і відповідали європейським гастрономічним трендам. Це оголошення ілюструє, як «Европейская гостинница» підтримувала високий рівень послуг, пропонуючи харківському дворянству місце для вишуканого відпочинку та гастрономічних насолод, які стали невід'ємною частиною їхньої повсякденності.

Розглянемо ще одне оголошення з місцевої преси: «Большая Московская гостинница. Сегодня и ежедневно – во время обеда, с 2-х часов, и вечером, с 9 часов, играет Дамский венский оркестр. Приготовление кавказских кушаний специально приглашенным поваром-кавказцем. Царские устрицы! Постоянное получение гастрономических новостей»¹. Тут бачимо прагнення закладу забезпечити своїм клієнтам – здебільшого заможним представникам дворянства – винятковий рівень комфорту та різноманітні вишукані розваги. Згадка про «дамський венський оркестр», що грає під час обіду та ввечері, вказує на культурну програму високого рівня, орієнтовану на аристократичну публіку. Згадка про «царські устриці» та «гастрономічні новинки» підтверджує прагнення готелю забезпечити відвідувачів найсвіжішими делікатесами і вишуканими продуктами, які були символом заможності і статусу. Устриці, особливо «царські», були дуже цінованими

¹ Южный край. 30 сентября 1902.

продуктами серед дворян, і їхня постійна наявність в меню вказувала на високий рівень закладу.

Таким чином, гастрономічна культура та харчування харківського дворянства другої половини XIX – початку XX століття були важливою складовою їхнього способу життя, демонструючи високий соціальний статус, заможність і прихильність до європейських культурних стандартів. Страви, які обиралися для трапез, відображали вплив французької, італійської, кавказької та інших кухонь, а також збереження елементів традиційної української та російської кухні. Делікатеси на кшталт устриць, омарів, трюфелів і вишуканих вин, які часто пропонувалися у меню престижних ресторанів і готелів, підкреслювали вишукані смаки аристократії та їхнє прагнення до розкоші. Дворянство активно відвідувало ресторани й готелі, де вишукані страви поєднувалися з культурними розвагами, такими як виступи музичних оркестрів і театральні вечори, що створювало особливу атмосферу, притаманну вищим верствам суспільства. Меню таких закладів, часто складене з екзотичних та рідкісних страв, підтверджувало здатність дворянства підтримувати високий рівень життя і відповідати вимогам європейських кулінарних тенденцій. Таким чином, гастрономічна культура дворянства була не лише відображенням матеріального достатку, але й символом їхньої відкритості до інновацій, європейських стандартів і потреби підкреслювати свою елітарність через вишукане харчування і відпочинок.

3.4. Календарна та сімейна обрядовість дворян

Свята та календарна обрядовість були важливим аспектом життя харківського дворянства другої половини XIX – початку XX століття, відображаючи як загальноєвропейські традиції, так і національні звичаї. Дворяни святкували як релігійні, так і світські події, організовуючи пишні прийоми, сімейні обіди, бали та культурні вечори, які слугували нагодою для підтримки соціальних зв'язків та демонстрації свого статусу. Календар свят включав традиційні християнські дати, державні свята та особливі родинні події, які дворяни об'єднували з ритуалами та обрядами, що підкреслювали їхню належність до аристократичного кола.

Релігійні свята, зокрема Різдво та Великдень, займали особливе місце в житті дворянських родин. Новий рік та Різдво святкувалося з родиною, у теплій домашній атмосфері, де дотримувалися традиційних обрядів, таких як святкова вечеря із символічними стравами, різдвяні піснеспіви та обмін подарунками. Прикрашання дому гілками ялинки та різдвяною символікою створювало святковий настрій і підкреслювало зв'язок із західноєвропейськими традиціями. Матеріали місцевої преси відображують ці традиції, наприклад у таких оголошеннях: «Украшения для елки. Громадный выбор. Наборы от 1 руб. до 50 руб.»; «Для елки украшения, а также игрушки, игры, подарки к Р.Х. Готовые наборы на елку от 1 р. До 25 р.»¹. Ці замітки про продаж новорічних прикрас і подарунків для ялинки показують, що святкування Різдва та Нового року було важливою традицією серед харківського дворянства наприкінці XIX – початку XX століття. Замітки акцентують на широкому виборі прикрас і готових наборів для оздоблення ялинки, що варіюються за ціною, дозволяючи кожному обрати варіант відповідно до своїх можливостей. Для дворян оздоблення ялинки було не лише святковим звичаєм, а й елементом демонстрації естетичного

¹ Харьковские губернские ведомости. 30 декабря 1905.

смаку та матеріального статку, оскільки 50, або й навіть 25 рублів було значною сумою, яку звичайні містяни не могли собі дозволити.

У досліджуваний період багато традицій Різдва змінилися або піддалися адаптації під поточні реалії та уявлення сучасного суспільства. Змінювалися знаки уваги. Один із яскравих прикладів – це заміна живих візитів листівками: «Вместо визитов, конверты Красного Креста с карточками в стиле старого Петербурга продаются везде»¹. Звичай дарувати святкові листівки прийшов до Російської імперії з Європи. З 1895 р., саме наприкінці століття, вони модернізуються в ілюстровані поштові картки. З 1904 р. і в Російській імперії, і в усьому світі стали виготовляти вже звичні нам листівки з красивими картинками, розміщеними на всій площині однієї зі сторін поштових карток. Поступово поширювалися й інші нові традиції, такі як різдвяні вистави. У цей час у театрах та на вулицях міст проводилися різноманітні святкові заходи, де показувалися театральні постановки, влаштовувалися маскаради та ярмарки: «У празднику Рождества Христова большой выбор «сюрпризных вещей», свежие десерты, шоколадные конфеты, мармелад, карамели и печенья»².

Новий рік зустрічали в готелях або ресторанах із розкішними святковими меню, музикою та виступами, про що свідчать афіші у місцевій пресі: «Гостинница Гранд-Отель: встреча Нового года. При оркестре оперного театра. Начало с 10 часов. Столы и кабинеты просим удерживать заблаговременно»³. На таких заходах дворяни організовували маскаради та театралізовані вистави, створюючи атмосферу європейських карнавалів. Підготовка до свята передбачала особливу увагу до вбрання, а також до страв і розваг, які відображали вишуканий смак господарів.

Великдень був не менш значущим святом, і на нього дворяни збиралися за багатим столом з традиційними великодніми стравами: пасками,

¹ Южный край. 24 декабря 1902.

² Южный край. 24 декабря 1902.

³ Харьковские губернские ведомости. 30 декабря 1905.

крашанками, запеченим м'ясом. У цей період також проводилися літургії та обряди, де дворяни відвідували церкву у своєму найкращому одязі. Після літургії традиційно влаштовувалися сімейні обіди та прийоми для гостей, де святкування набувало форми світського заходу, а зустрічі ставали нагодою для зміцнення родинних і соціальних зв'язків: «Старшины харьковского благородного собрания извещают гг. членов и посетителей, что на праздниках Пасхи, в четверг 1-го апреля, в залах дворянского собрания назначен семейно-танцевальный вечер»¹.

У святкуванні релігійних свят дворянського стану, як і будь-якій іншій сфері життя існували певні етикетні норми і традиції. Великою відмінністю дворян від селян у різдвяний та пасхальний період стала відмова дворян від дотримання посту. У роботі «Піст, матінко...» дослідниця В. Веремєнко аналізує практику посту серед дворянських сімей у XIX столітті, ґрунтуючись на різних джерелах, таких як меню ресторанів та кухарські книги. Авторка вказує на широко поширене порушення звичаїв посту серед дворян у цей період. У дослідженні зазначається, що багато дворянських сімей не дотримувалися суворого посту та обмеження в їжі².

Святкування державних дат, таких як День народження імператора чи річниця важливих історичних подій, було частиною обов'язкової обрядовості для дворянства, які демонстрували свою лояльність до монархії: «28 октября в Харькове празднование 25-летия бракосочетания Императора Александра III и Императрицы Марии»³. Зазвичай такі свята супроводжувалися офіційними церемоніями, балами, прийомами, що проводилися в міських клубах або особняках. Це давало дворянам змогу проявити свою відданість державі, брати участь у громадських заходах і підкреслити свій привілейований статус у суспільстві.

¹ Южный край. 21 марта (2 апреля) 1882.

² Веремєнко В.А. «Пост, матушка...»: дворянские семьи и религиозные ограничения в еде (вторая половина XIX – начало XX в.). // КЛИО. 2015. № 4 (100). С. 83–87.

³ Южный край. 29 октября 1891.

Сімейна обрядовість займала особливе місце в житті харківського дворянства другої половини XIX – початку XX століття, об'єднуючи в собі як традиційні релігійні ритуали, так і соціальні обряди, що підкреслювали статус і цінності родини. Сімейні свята й обряди стали важливою складовою дворянського життя, оскільки вони зберігали родинні зв'язки, підтримували культурні традиції та закріплювали моральні й духовні цінності, які передавалися від покоління до покоління. Дворянські сім'ї ретельно дотримувалися таких обрядів, як весілля, хрестини, іменини, дні народження, що об'єднували їхнє суспільне і приватне життя, створюючи унікальну атмосферу спадковості та відданості родинним традиціям.

Весілля для дворян було не лише родинною подією, а й важливим соціальним заходом, який впливав на збереження і зміцнення сімейного статусу. Весільна обрядовість передбачала ретельну підготовку і включала кілька етапів: заручини, релігійний обряд вінчання і святковий бенкет. Весільні обряди мали на меті зміцнити зв'язки між родинами, оскільки шлюби серед дворян часто укладалися з урахуванням соціального становища, політичних і економічних інтересів. Тому весілля вважалося не лише особистою подією для молодят, а й важливим суспільним актом, що визначав майбутні стосунки між родинами.

Більшість дівчат хотіли одружитися, оскільки від обраного «кандидата» залежало соціальне та статусне становище дівчини у суспільстві. Чим «партія» була більш статусна і поважна, тим вища «жіноча кар'єра» дівчини. Ще з дитинства дівчат готували до заміжжя, навчали відповідати потрібній партії. Можна сказати, що сам сімейний устрій зароджував і зміцнював в умах дівчат це бажання. З двох основних можливих способів існування дворянки в суспільстві – вийти заміж або залишитися

дівчиною (у світі або в монастирі) – громадська думка незмінно надавала перевагу першому¹.

У дворянському суспільстві дівчата вважалися нареченими вже після 17-18 років, а чоловіки спочатку мали досягти якихось кар'єрних висот по службі, зміцнитися на своїй посаді, зайняти стабільне фінансове становище. Тільки після цього чоловік міг замислитися про одруження для внутрішнього спокою та створення потомства. Якщо дворянин недостатньо задовольняв очікуванням батьків нареченої, йому могли відмовити сватання. Якщо наречена була проти шлюбу або якщо батьки передумали щодо цієї партії, то відмова робилася ухиляючись: кандидату говорили про те, що дочка ще молода і не думає про шлюб або що вона планує поїхати до Франції для навчання².

Якщо обидві сторони дійшли згоди, сім'ї переходили до безпосередньої підготовки до одруження молодих. Спочатку сповіщали про весілля всіх близьких і родичів; за нормами етикету на це повідомлення було прийнято реагувати радісними привітаннями, незважаючи на особисті розбіжності або виявлену компрометуючу інформацію на одну зі сторін. Чоловікові необхідно було нанести візити близьким, благодійникам та родичам нареченої. Під час відвідування будинку нареченої наречений був зобов'язаний роздавати гроші слугам сім'ї своєї нареченої, а потім обсипати подарунками вже саму наречену.

Вінчання відбувалося за два місяці після сватання. Церемонія вінчання проводилася в церкві, де на молодят покладали особливі вінці, символізуючи священність і непорушність шлюбних обітниць. Весільний бенкет після вінчання часто відбувався у розкішних маєтках або світських залах, де

¹ Веремєнко В. А. Дворянские семьи второй половины XIX – начала XX в. в поисках «монаршей милости» (по материалам Канцелярии его императорского величества по принятию прошений) // Вестник молодых ученых (Серия исторические науки). СПб., 2004. № 2. С. 32–43.

² Ринтофт П.Е. Брак в дворянской семье // Молодой ученый. 2023. № 24 (471). С. 338-339.

збиралися родичі, друзі та знайомі, щоб відзначити цю подію¹. Весільні обряди були нагодою для дворян показати свою належність до аристократії, підтримати традиції роду і передати молодим подружжям сімейні цінності та моральні засади.

Місцева преса не надає інформації про традиції весільних святкувань дворян, тоді як про похорони такої інформації вдосталь. Аналізуючи матеріали преси, можемо стверджувати, що похоронні обряди займали особливе місце в житті харківського дворянства другої половини XIX – початку XX століття. Смерть одного з членів родини вважалася значною подією, що вимагала ретельної підготовки та дотримання суворих традицій. Дворянська родина приділяла увагу кожній деталі, прагнучи зберегти пам'ять про померлого, підкреслити повагу до роду і забезпечити спадкоємність родинної честі. Похорони дворянина відбувалися за розкішним ритуалом, де кожен елемент був спрямований на гідне прощання, що підкреслювало високий статус покійного: «23 декабря в 12 часов дня скончалась после кратковременной болезни Мария Никаноровна Ильяшева, о чем дети уведомляют родных и знакомых. Вынос тела 24-го в 4 часа дня в Благовещенскую церковь, а погребение 26го после литургии на Городском кладбище»².

Процес похорону починався з релігійної служби в церкві, де родичі й друзі могли вшанувати пам'ять померлого та провести його в останню путь. Члени родини одягалися в жалобний одяг, зазвичай чорного кольору, щоб продемонструвати свою скорботу і повагу. Після служби тіло покійного зазвичай перевозили до родинного склепу або на кладовище, де відбувалася церемонія поховання. Сама похоронна процесія була урочистою та добре організованою, а учасники суворо дотримувалися правил етикету: «Жена, сестра, свояченица и племянники покойного Ивана Михайловича

¹ Чижигова А.С. Брачный церемониал российских дворян в XIX в. // Вестник славянских культур. 2011. Т. 22, № 4. С. 74-80.

² Харьковские губернские ведомости. 25 декабря 1905.

Пономарева извещают родственников, друзей и знакомых, что погребение его состоится завтра, 27-го августа, на городском кладбище, после литургии в Рождество-Богородичной церкви (Каплуновской), начало которой в 9 часов утра»¹.

Після похорону родина дотримувалася жалоби, яка могла тривати кілька місяців або навіть років, залежно від традицій і статусу покійного. Члени родини утримувалися від участі в розважальних заходах, носили спеціальний одяг і дотримувалися певних обмежень у побуті. Жалоба була важливим елементом дворянської культури, оскільки виражала скорботу і водночас зміцнювала зв'язок з предками та шану до роду: «Мать, сестра, братья Михаила Сергеевича Вязигина приносят сердечную признательность товарищам усопшего и всем, почтившим его память»².

Традиційним було і те, що не лише сім'я збиралася на похорони, але й інші представники дворян: «Харьковский губернский предводитель дворянства извещает, что 14 сентября, в кафедральном соборе, в 12 часов дня, будет отслужена панахида по скончавшемся, 12-го сентября в с. Марковке, Предводителе дворянства Лебединского уезда, Действительном Статском Советнике Василие Матвеевиче Добросельском»³. Відкрите повідомлення про панахиду створювало можливість для представників дворянського кола й широкої громадськості віддати шану покійному, тим самим підкреслюючи зв'язок дворянства з місцевою громадою та демонструючи їхню релігійну відданість.

Отже, можемо підсумувати, що весілля, дні народження, свята й інші важливі події ставали приводом для родинних зібрань, які підтримували відчуття єдності. Шлюби мали важливе значення у дворянських родинах, часто були не лише особистим, а й соціальним вибором. Шлюбні союзи укладалися з урахуванням становища, впливу та соціального статусу, що

¹ Харьковские губернские ведомости. 26 августа 1905.

² Южный край. 30 сентября 1902.

³ Южный край. 14 сентября 1902.

допомагало зміцнювати зв'язки між дворянськими родинами та створювало нові можливості для кар'єрного та суспільного зростання. Проте для більшості молодих дворянок і дворян шлюб також був важливим етапом особистого життя, де формувалася нова родина, яка продовжувала традиції старших поколінь. Шлюб за коханням був можливий, якщо суспільне та матеріальне становище обранців влаштовувало їхніх батьків.

Похоронні обряди в дворянській культурі відігравали значну роль у збереженні честі й пам'яті роду. Вони не тільки відображали повагу до померлого, а й підтримували тяглість родинних традицій, нагадуючи нащадкам про їхній обов'язок продовжувати справи предків, зберігати рід і його цінності.

ВИСНОВКИ

Отже, у ході проведеного дослідження вдалося дійти певних висновків.

1. Аналіз історіографії з теми дослідження засвідчив, що роботи з вивчення повсякденності дворян Російської імперії загалом та Харкова зокрема можна розділяти на: дорадянську, радянську, сучасну російську, українську та західну історіографію проблеми. Незважаючи на велику кількість праць, які розглядають дворянство як соціальний стан, питання вивчення повсякденного життя дворян Харкова в період кінця XIX – початку XX століття досі є недостатньо дослідженою темою в українській історіографії.

2. Джерельна база дослідження складається з важливих правових документів, офіційних постанов уряду, статистичних даних, що забезпечують комплексне розуміння соціального статусу, правового регулювання, культурного життя та змін у становищі дворянства Харківської губернії в другій половині XIX – початку XX століття. Основним джерелом для вивчення безпосередньо повсякденного життя дворян стала місцева преса, а саме газети «Южный край» та «Харьковские губернские ведомости».

3. У ході дослідження використовувалися різноманітні методи, що забезпечили систематичний та глибокий аналіз предмета дослідження: теоретичний аналіз наукових праць та історичних джерел, що стосуються історії Харкова та соціального портрету дворянства; проблемно-хронологічний метод для аналізу різних аспектів повсякденності дворян у Харкові у часовій послідовності; історико-ретроспективний підхід для детальної характеристики повсякденності дворян у визначений період.

4. Було розглянуто політичне та економічне становище Харківської губернії та Харкова у другій половині XIX – початку XX століття за матеріалами місцевої преси та визначено, що перебуваючи у складі Російської імперії, Харківська губернія та Харків переживали період значних політичних і економічних змін. Реформи, індустріалізація та розвиток

політичних рухів мали вирішальне значення для формування сучасного вигляду регіону. Харків перетворився на важливий промисловий і транспортний центр імперії, який став осередком машинобудування, текстильної та харчової промисловості. Економічний підйом сприяв зростанню міського населення та формуванню підприємницького класу, який прагнув до участі в політичному житті.

5. Соціальна політика та соціальне розшарування населення Харкова кінця XIX – початку XX століття відображали складні процеси трансформації суспільства під впливом індустріалізації та урбанізації. На тлі зростання промислового класу формувалися соціальні та політичні інституції, які прагнули захищати інтереси робітників, але водночас загострювалися суперечності між робітничим класом, підприємцями та традиційним дворянством. Реформи, спрямовані на поліпшення умов життя та праці, лише частково вирішували проблеми, тоді як соціальна нерівність і напруження зростали.

6. Дослідження безпосередньо повсякденності дворян Харкова за матеріалами місцевої преси засвідчило, що сімейні стосунки для дворян мали особливе значення: вони ґрунтувалися на збереженні традицій, підтримці родинного престижу і передачі культурної спадщини молодшим поколінням. Кар'єра, переважно чоловіча і переважно на державній службі чи в армії, забезпечувала дворянам соціальне становище, дозволяючи не лише утвердити свою роль в імперії, а й зберігати економічну стабільність. Водночас активне соціальне життя – відвідування балів, клубів, прийомів, організація званих вечорів, благодійних заходів – зміцнювало зв'язки всередині елітного кола, що було важливим для підтримки престижу і взаємопідтримки. Дозвілля, насичене культурними заходами, театральними виставами, кінними гонками, відвідуванням балів, маскарадів тощо, сприяло розвитку естетичних смаків і задоволенню потреб у комфорті та розкоші. Усе це разом формувало стиль життя харківського дворянства, який був

відображенням їхніх привілеїв, соціальних обов'язків і високого становища у суспільстві.

7. Житло, одяг і предмети розкоші були невід'ємними елементами повсякденного життя харківського дворянства другої половини XIX – початку XX століття, які підкреслювали їхній високий статус, витончений смак і матеріальну забезпеченість. Дворянські маєтки вирізнялися просторими кімнатами, багатими оздобленнями, дорогими меблями та декором, що створювало атмосферу розкоші та демонструвало заможність власників. Одяг, виготовлений із дорогих тканин та оздоблений вишуканими аксесуарами, служив засобом вираження естетичних уподобань і належності до аристократичного кола. Предмети розкоші, зокрема ювелірні вироби, парфуми, коштовні тканини, дорогі меблі та рідкісні колекційні речі, підкреслювали їхнє прагнення до вишуканості й слугували показником соціального престижу. Таким чином, житло, одяг і предмети розкоші були для дворянства не просто матеріальними речами, а важливими символами їхньої культурної ідентичності, суспільної ролі та привілейованого статусу.

8. Гастрономічна культура та харчові звички харківського дворянства другої половини XIX – початку XX століття відображали їхній статус, культурні впливи та прагнення до вишуканості. Дворяни активно запозичували європейські кулінарні традиції, зокрема французьку й італійську кухню, додаючи до своїх застіль екзотичні страви та напої, такі як омари, устриці, фуа-гра, дорогі вина та шампанське. Водночас вони зберігали й традиційні місцеві страви, як-от борщ і кулеб'яка, створюючи унікальне поєднання регіональних і європейських смаків. Їжа для дворян була не лише засобом задоволення потреб, а й важливим елементом світських прийомів, обідів та вечерь, які збирали родину та знайомих і підкреслювали престиж господарів. Розкішні обіди, естетика подачі стали невід'ємною частиною їхнього способу життя, що виражався у гастрономічній культурі як ознаці елітного статусу.

9. Календарна та сімейна обрядовість харківського дворянства другої половини XIX – початку XX століття відігравала важливу роль у збереженні традицій, зміцненні родинних зв'язків і демонстрації соціального статусу. Релігійні та державні свята, такі як Різдво, Новий рік, Великдень, були нагодою для організації розкішних прийомів, благодійних заходів і зустрічей, які поєднували традиційні звичаї з європейськими модними тенденціями. Сімейні обряди – весілля, дні народження – підкреслювали єдність родини і забезпечували передачу культурних цінностей між поколіннями. Похоронна процесія, з дотриманням традиційних елементів етикету, дозволяла дворянській родині висловити скорботу та продемонструвати повагу до покійного.

Кожне свято чи обряд мав чітко визначені традиції та символічні ритуали, які відображали не тільки релігійну та культурну спадщину, а й естетичні вподобання дворянства.

Підсумовуючи, відзначимо, що місцева преса кінця XIX – початку XX століття дає яскраве уявлення про повсякденне життя харківського дворянства, відображаючи їхні цінності, традиції та спосіб життя, який відображав їхні привілеї, культурну ідентичність та мав значний вплив на соціальні процеси того часу.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Газеты дореволюционной России 1703-1917. Каталог. СПб., 2007.
2. Декрет об уничтожении сословий и гражданских чинов. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BA%D1%80%D0%B5%D1%82_%D0%BE%D0%B1_%D1%83%D0%BD%D0%B8%D1%87%D1%82%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B8_%D1%81%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D0%B8_%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%85_%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2
3. Закон «Об обеспечении рабочих на случай болезни». 1912. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Закон_«Об_обеспечении_рабочих_на_случае_болезни»
4. Законы о состояниях (Св. зак., т. IX изд. 1899г., по прод 1906, 1908 и 1909 гг.) / Сост. Я. А. Канторович. СПб.: Право, 1911. 1032 с.
5. Краткий очерк экономических мероприятий земств 23 губерний России (1865–1892). Полтава, 1894. С.5.
6. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний / Собранные и отредактированные Д.И.Багалеем. В 2-х томах. Т. 2. Харьков, 1890. 456 с.
7. Настольная книга для уездных предводителей дворянства / Сост. К.Шубин-Позднеев. Санкт-Петербург, 1902. Т.1. С.189–190, 339.
8. О народном образовании в дореволюционном Харькове. URL: <https://ngeorgij.livejournal.com/1966.html>
9. О несовершении крепостных актов на покупку личными дворянами крестьян и дворовых людей (№ 25604) // ПСЗРИ. Собр. 1-е. Т. XXXII (1812–1815). СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. С. 824–825.

10. О порядке дворянских собраний, выборов и службы по оным (№ 4989) // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. VI (1831). Ч. II. СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1832. С. 250–251.
11. О пояснении 33 ст. Свода Зак. о Сост., относительно определения возраста, в котором предоставляется личным дворянам просить о возведении их в потомственное дворянство (№ 28821) // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XXIX (1854). Ч. I. СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1855. С. 88–89.
12. Общее учреждение губернское // СЗРИ. (неофиц. изд.). 1912. Т. II. С. 1–209.
13. Объединённое дворянство: Съезды уполномоченных губернских дворянских обществ: 1906–1916: В 3 т. Т.1: 1906–1908 / Сост. А.П.Корелин. Москва, 2001. С.680, 844.
14. Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 г. / Сост. Я.Голяховский. Ч.3. Х., 1866.
15. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по родному языку и уездам 50 губерний Европейской России. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BF%D0%B8%D1%81_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D1%96%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%96%D1%97_\(1897\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BF%D0%B8%D1%81_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D1%96%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%96%D1%97_(1897))
16. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3. Т.26. Санкт-Петербург, 1909. Отд.I: 1906. №28392.
17. Положение о губернских и уездных земских учреждениях. URL: <https://istmat.org/node/33406>
18. «Утро» (1906–1916 гг.). URL: <https://escriptorium.karazin.ua/collections/a9765f3a-b420-4459-a33c-a06f744830c0>

- 19.«Харьковские губернные ведомости» (1838–1915 гг.). URL:
<https://escriptorium.karazin.ua/collections/0baae441-6874-4767-ae55-6d38cc1902e4>
- 20.«Южный край» (1880–1919 гг.). URL:
<https://escriptorium.karazin.ua/collections/f1026011-0497-461f-8f27-651a150eb674>

Література:

- 21.Агарков М. Паростки шляхетських родів на ґрунті Харкова. URL:
<https://polish-kharkiv.com.ua/essay/дворяни/>
- 22.Аксаков И. С. Исследование о торговле на украинских ярмарках // Труды Императорского русского географического общества. СПб. 1858. С. 1-49.
- 23.Алексеев С.Г. Местное самоуправление русских крестьян. XVIII—XIX вв. Т. 5.. СПб, 1902. С. 50.
- 24.Альков В. А. Повсякденне життя мешканців великих міст Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX століття: пострадянська історіографія питання (1991 – 2010 рр.). // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія«Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2010. № 906. С. 15 -25.
- 25.Альков В. А. Статути клубів як джерело вивчення дозвілля мешканців Харкова на початку XX століття // Каразінські читання(історичні науки): Тези доповідей 61 – ї наукової конференції молодих вчених(ХНУ імені В. Н. Каразіна, 25 квітня 2008 р.). Харків: Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. С. 22 -23.
- 26.Альков В. Модерні розваги харків'ян наприкінці XIX – на початку XX ст. // Харків багатонаціональний: Збірник наукових праць. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. С. 10-20.
- 27.Альков В. Путівники як джерело з історії дозвілля мешканців великих міст Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX

- століття // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 63-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 23 квітня 2010 р.). Харків:ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. С. 21 -22.
- 28.Альков В. Харків наприкінці XIX – на початку XX століття: дозволя міських мешканців в умовах модернізації: дис. канд. іст. наук. Харків, 2012. 330 с.
- 29.Бабкін М. А. Священство і Царство (Росія, початок XX ст. – 1918 р.). Дослідження і матеріали. М., Вид. Індік. 2011. 920 с.
- 30.Багалеї Д.И., Миллер Д.П. История города Харь-кова, за 250 лет его существования (с 1655 по 1905). В 2-х томах. Т.1. Харьков, 1905. 569 с.
- 31.Барвинский В.А. Исторический очерк Харьковской губернии / В.А. Барвинский. Харьков: Издательство «Союз» Харьковского Кредитного Союза Кооперативов, 1918. 22 с.
- 32.Беліков Ю. А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.: дис....канд.іст.наук. Харків, 2004. 267 с.
- 33.Боженко А. Купецтво vs дворянство: еліта м. Харкова у другій половині XIX – на початку XX ст. URL: mics.org.ua/wp-content/uploads/2017/04/6.pdf
- 34.Бровина А., Роцевская Л. Книжные коллекции дворян. URL: https://www.google.com/search?q=библиотеки+дворян+конца+19+века&oq=библиотеки+дворян+&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUqBwgBECEYoAEyBggAEEUYOTIHCAEQIRigATIHCAIQIRigAdIBCDg2NzlqMWo0qAIAAsAIA&sourceid=chrome&ie=UTF-8
- 35.Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв.: В 3 т. М.: Прогресс, 1986. Т. 1: Структуры повседневности: возможное и невозможное. 622 с.
- 36.Веремченко В. А. Дворянская семья и государственная политика России (вторая половина XIX — начало XX вв.). СПб., 2009. 684 с.

- 37.Веремченко В. А. Дворянские семьи второй половины XIX — начала XX в. в поисках «монаршей милости» (по материалам Канцелярии его императорского величества по принятию прошений) // Вестник молодых ученых (Серия исторические науки). СПб., 2004. № 2. С. 32–43.
- 38.Веремченко В.А. «Пост, матушка...»: дворянские семьи и религиозные ограничения в еде (вторая половина XIX – начало XX в.). // КЛИО. 2015. № 4 (100). С. 83–87.
- 39.Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України кінця XIX – початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 172 с.
- 40.Герасимова М.С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945-1953 рр.: Автореф., канд. іст. наук. Донецьк, 2007. 20 с.
- 41.Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). К., 2014.
- 42.Гордеенко Е. Харьковское городское самоуправление, нужды его и недостатки, состояние общественного хозяйства и промыслов города Харькова Харьков : Типография Харьковского губернского правления, 1884. 21 с.
- 43.Гуржій І. О., Русанов Ю. А. Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/Дворянство_Лівобережної_України_кінця_XVIII_-_початку_XX_ст./II
- 44.Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920: 3б. док. / Уклад. В.Лебідь, О.Макиєнко, І.Сінкевич, О.Шинкаренко. Херсон, 2015. С.8, 587.
- 45.Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. 20 с.

- 46.Донченко О. А., Романенко В. О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). Київ: Либідь, 2001. 334 с.
- 47.Ершова А. Культура дворянской трапезы. URL: <https://int-ant.ru/news/news-culture/estate/the-culture-of-a-noble-meal/>
- 48.Зубанич Л.Л. Роль дворянства Закарпаття у суспільно-політичному житті в XVI-XVII століттях // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Історія. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2014. Вип. 32. С. 3-9.
- 49.Иванова Н.А., Желтова В.П. Сословное общество Российской империи (XVIII – начало XX в.). Москва, 2009. 400 с.
- 50.История Харьковской епархии (1850-2013) / прот. Матвеев М. 2-е. Харьков: "Константа", ФЛП Панов, 2020. С. 23. 448 с.
- 51.Історія міста Харкова XX століття / Ярмиш О. Н., Посохов С. І., Епштейн А. І. та ін. Х.: Фоліо, 2004. 686 с.
- 52.Історія Слобожанщини та Белгородського краю: Навчальний посібник під загальною редакцією: В.В.Овчиннікова, М.М.Олійника. Белгород: Бел-город. облдрук. 2011. 336 с.
- 53.Карівець І. Елементи повсякдення: тіло, час, інші. URL: <https://ena.lpnu.ua:8443/server/api/core/bitstreams/58b22ef0-4bdf-4f0e-ad19-4ea7dba08037/content>
- 54.Ключевский В. О. История сословий в России. Соч., т. 6. М., 1959.
- 55.Кожевникова Т.В. Быт и образ жизни в XIX в. URL: https://foxford.ru/wiki/istoriya/byt-i-obraz-zhizni-v-xix-v?utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F
- 56.Козаченко А.І. Земське самоврядування в Полтавській губернії (1864–1920 рр.): Історико-правове дослідження. Полтава, 2009. 250 с.
- 57.Коломієць Т. В., Ярмиш Н.О. Культура Харкова на зламі століть (кінець XIX – початок XX століття): Монографія. Х.: Видавництво університету внутрішніх справ, 2003. 236 с.

- 58.Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. Х.: Курсор, 2008. 112 с.
- 59.Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці. // Український історичний журнал. 2007. № 1. С. 174- 184.
- 60.Коник О.О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.). Дніпропетровськ, 2013. 600 с.
- 61.Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация. М., 1979. 304 с.
- 62.Коркунов Н. М. Русское государственное право. Том I. Глава III. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1901.
- 63.Косова Д.Г. Праздник Рождества в дворянской среде пореформенного периода. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prazdnik-rozhdestva-v-dvoryanskoj-srede-poreformennogo-perioda>
- 64.Кочергин И.А. Тенденции внутрисословных отношений российского дворянства во второй половине XIX в. (на примере Екатеринославской губернии) // Гуманитарные науки в XXI в. 2016. №6. С.48–64.
- 65.Кочергін І.О. Катеринославське дворянство в умовах трансформації соціальних відносин (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... д-ра іст. наук. Дніпро, 2016. 350 с.
- 66.Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю. Ю. Харьков от крепости до столицы. Харьков: «Фолио», 1998. 335 с.
- 67.Марасинова. Власть и личность: очерки русской истории XVIII века. Наука, 2008. 311 с.
- 68.Маркова О. Є. Харківська губернія // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т-Я. С. 351.

- 69.Миронов Б.Н. Социальная история России периода Империи (XVIII— начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. URL: www.imperskiy-fund.com/files/-1.pdf
- 70.Мирошникова И.П. Отзвуки ушедшей эпохи: предметы дворянского быта в Музее русского зарубежья. URL: https://www.domrz.ru/exhibition/45456_otzvuki_ushedshey_epokhi_predme_ty_dvoryanskogo_byta_v_muzee_russkogo_zarubezhya/
- 71.Мирошниченко С.В. Из истории харьковской периодической печати (1812 – 1917 гг.). URL: <https://www.otkudarodom.ua/ru/iz-istorii-harkovskoy-periodicheskoy-pechati-1812-1917-gg-s-v-miroshnichenko>
- 72.Олійник О. Розвиток Харкова як центру Слобідської України у XVI-XVIII ст. URL: https://www.researchgate.net/publication/351066311_ROZVITOK_HARKOVA_AK_CENTRU_SLOBIDSKOI_UKRAINI_U_XVI-XVIII_ST
- 73.Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства: 1802–1902: Очерки. Т.2. Полтава, 1907. 200 с.
- 74.Посохов С.И. Ярмыш А. Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. Харьков, 1997. 163 с.
- 75.Проць Н.В. Дворянство Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст.: дис.. канд. іст. наук. Харків, 2015. 277 с.
- 76.Проць Н.В. Динамика численности и изменения в составе дворянства Харьковской губернии (XIX – начало XX вв.) // Вісник Національного технічного університету «ХПІ»: Серія «Актуальні проблеми історії України». Вип.61(1034). Х., 2013. С.111–118.
- 77.Раскин Д. И. Сословия в российском обществе // Русские писатели, 1800-1917: Биографический словарь / гл. ред. П. А. Николаев. М.: Большая российская энциклопедия, 1992. Т. 2 : Г-К. С. 593-613. 623 с.
- 78.Ринтофт П.Е. Брак в дворянской семье // Молодой ученый. 2023. № 24 (471). С. 338-339.

- 79.Савічев А. В. Повсякденне життя номенклатури УРСР (1945-1964 рр.): історіографія проблеми // Історичні і політологічні дослідження. 2013. № 2. С. 69-74.
- 80.Савченко М. С. Организационно-правовые основы деятельности казачества юга России: середина XVI — начало XX вв. Автореферат диссертации доктора юридических наук. Краснодар, 2007.
- 81.Сербіна Н.Ф. Микола II // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т./Редкол.:Л. В. Губерський (голова) та ін. К.:Знання України, 2004. Т.2 812 с.
- 82.Солошенко О. М. До питання про станову структуру населення Харківської губернії в другій половині XIX ст. // Історія: тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. Харків, 1996. С. 237-241.
- 83.Сторожевский Н. Харьковская губерния // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890-1907.
- 84.Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк : ДонНУ, 2003. 319 с.
- 85.Удод О. Історія повсякденності: Питання методології, історіографії та джерелознавства // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Ю. Ю. Кондуфора. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. Т. 2. С. 286-313
- 86.Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
- 87.Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII – 1917 р.). Ізмаїл, 2009. 320 с.
- 88.Чижикова А.С. Брачный церемониал российских дворян в XIX в. // Вестник славянских культур. 2011. Т. 22, № 4. С. 74-80.

89. Чорний Д. М. Станова структура населення губернських міст України (1897-1914 рр.) // Вісник ХНУ ім.В.Н.Каразіна. 2003. №603, Історія України, вип. 6. С. 47-54.
90. Чорний Д. М. Харків початку XX століття: історія міста, долі людей / Чорний Д. М. Х.: Б. в., 1995. 117 с.
91. Шандра В. Дворянство «українських губерній» Російської імперії у земському самоврядуванні (1860-ті рр. – початок XX ст.). URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/bdce1485-f00e-4357-8b99-609c0dd9892b/content>
92. Шандра В. С., Крижанівська О.О., Вільшанська О.Л. Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України XIX – початку XX століття // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 11. К.: Інститут історії України НАН України, 2006. С. 28-39.
93. Шандра В.С. Дворянські установи Південно-Західного краю Російської імперії: формування кадрового складу (друга половина XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип.27. К., 2017. С.7–24.
94. Bloch M. The Historian's Craft. Manchester University Press, 1954.
95. Braudel F. The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. Harper & Row, 1972.
96. Davis N. Z. Women on the Margins: Three Seventeenth-Century Lives. Harvard University Press, 1995.
97. Engel B. Between the Fields and the City: Women, Work, and Family in Russia, 1861–1914. Cambridge University Press, 1995.
98. Ginzburg C. The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller. Johns Hopkins University Press, 1980.
99. Josephson A. Aristocracy and Culture in Imperial Russia. Cambridge University Press, 2005.

100. Lichtblau A. Alltagsgeschichte: Zum Selbstverständnis eines neuen Ansatzes in der Geschichtswissenschaft. Vandenhoeck & Ruprecht, 1989.
101. Lieven D. Russia's Rulers under the Old Regime. Yale University Press, 1989.
102. Roche D. Everyday Things: The Birth of Consumption in France, 1600–1800. Cambridge University Press, 2000.
103. Scott J. Gender and the Politics of History. Columbia University Press, 1988.
104. Smith D. Former People: The Final Days of the Russian Aristocracy. Farrar, Straus and Giroux, 2012.
105. Thompson E. P. The Making of the English Working Class. Vintage Books, 1963.
106. Wortman R. Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy. Princeton University Press, 1995.

РЕЗЮМЕ

Дипломна робота присвячена дослідженню особливостей повсякденності дворян Харкова другої половини XIX – початку XX століття за матеріалами місцевої преси.

Робота складається з трьох розділів. У першому розділі здійснено аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії з історії повсякдення загалом та повсякдення дворян зокрема та визначено, що повсякденність дворян Харкова є на сьогодні недостатньо дослідженою. Також здійснено аналіз джерельної бази та основними джерелами визначено місцеву пресу, а саме газети «Южный край» та «Харьковские губернские ведомости». Окрім того, в цьому розділі описано методологію та методи дослідження.

У другому розділі вивчено загальні тенденції розвитку Харкова у другій половині XIX – початку XX століття та їх вплив на повсякденність дворянського стану. Зокрема, розглянуто політичне та економічне становище Харківської губернії та Харкова у другої половини XIX – початку XX ст. за матеріалами місцевої преси. Досліджено також соціальну політику та соціальне розшарування населення та виявлено, що воно відображало складні процеси трансформації суспільства під впливом індустріалізації та урбанізації.

У третьому розділі досліджено безпосередньо повсякденність дворян Харкова другої половини XIX – початку XX століття за матеріалами газет «Южный край» та «Харьковские губернские ведомости», зокрема зосереджено увагу на таких аспектах повсякденності дворян: сім'я, кар'єра, соціальні контакти і дозволя; житло, одяг, предмети розкоші; основні харчові звички; календарна та сімейна обрядовість дворян. Показано, що місцева преса кінця XIX – початку XX століття дає яскраве уявлення про повсякденне життя харківського дворянства.

Ключові слова: повсякденність, дворянський стан, дворяни Харкова, Харків, Харківська губернія, «Южный край», «Харьковские губернские ведомости».

SUMMARY

The thesis is devoted to the study of the features of the everyday life of the nobles of Kharkiv in the second half of the 19th - early 20th centuries based on materials from the local press.

The work consists of three sections. The first section analyzes domestic and foreign historiography on the history of everyday life in general and the everyday life of the nobles in particular and determines that the everyday life of the nobles of Kharkiv is currently insufficiently researched. The source base is also analyzed and the local press is identified as the main sources, namely the newspapers "Yuzhny kray" and "Kharkovskie gubernskiye vedomosti". In addition, this section describes the methodology and methods of research.

The second section examines the general trends in the development of Kharkiv in the second half of the 19th - early 20th centuries and their impact on the everyday life of the noble class. In particular, the political and economic situation of the Kharkiv province and Kharkiv in the second half of the 19th - early 20th centuries is considered based on materials from the local press. Social policy and social stratification of the population were also studied and it was found that it reflected the complex processes of transformation of society under the influence of industrialization and urbanization.

The third section directly examines the everyday life of the nobles of Kharkiv in the second half of the 19th - early 20th centuries using materials from the newspapers "Yuzhny kray" and "Kharkovskie gubernskiye vedomosti". In particular, the attention is focused on the following aspects of the everyday life of the nobles: family, career, social contacts and leisure; housing, clothing, luxury items; basic eating habits; calendar and family rituals of the nobles. It is shown that the local press of the late 19th - early 20th centuries gives a vivid idea of the everyday life of the Kharkiv nobility.

Keywords: everyday life, noble class, nobles of Kharkiv, Kharkiv, Kharkiv province, "Yuzhny kray", "Kharkovskie gubernskiye vedomosti".